

In dit nummer

- 73 ■ COLUMN
Als het maar leuk is ...
- 74 ■ Kinderen Muntel: Joseph en Guus Voets
Envelop sleutel tot familiehistorie
Huber van Werkhoven
- 81 ■ BOEKBESPREKING
Patriot Adriaan van der Willigen
Autobiografie van een reiziger en schilder
Maarten van Boven
- 84 ■ MOERS TAAL
Dè's stèrk: Bossche werkwoorden
Jos Swanenberg
- 86 ■ Den Bosch en het water uit het oosten
Twisten over de Beerse Maas
Henk Buijks
- 92 ■ Glas-in-loodramen in Brabanthallen
Gekleurde visie op Brabantse landbouw
Ed Hupkens
- 96 ■ De ark van Noach onderzocht
Infrarood maakt Jeroen Bosch zichtbaar
Ronald Glaudemans
- 98 ■ BAM-PRAAT
Gerinkel
Stefan Molenaar
- 100 ■ BERICHTEN
Nieuws van de Boschboom
Nieuws van de BAM
Nieuws van het Stadsarchief

Als het maar leuk is ...

Elk jaar vindt in Den Bosch wel een schokkende gebeurtenis plaats. Dit jaar was het de bediening van de doop – waarom dat in hemelsnaam zo genoemd wordt, is me een raadsel – aan de salonboot Frederik Hendrik. Daar ben ik blij mee, maar omdat ik wel vaker over 1629 leuter, sla ik dit wereldnieuws over en wijs ik op wat komen gaat: Den Bosch is tot ‘Welkom Thuisstad 2012’ gekozen! Een zware last, want de stad is al woonstad, ontmoetingsstad, koopstad, groenste stad, gezelligste stad van het westelijk half-rond, Bourgondisch middelpunt, kortom de stad die alle andere steden overbodig maakt inclusief Parijs. Ik lees: ‘De Brabantse provinciehoofdstad was één van de drie steden die door NOC*NSF waren uitgenodigd deel te nemen aan het *bidproces*. Amersfoort en Rotterdam waren de andere kandidaat-steden’. Er is kennelijk een bidtocht gehouden die me ontgaan is. In ieder geval is er sprake van gebedsverhoring. Eigenlijk verbaas ik me nergens meer over sedert een priester in de Sint-Jan de Allerhoogste vroeg om voor FC Den Bosch het komend seizoen een beschermengel op de doellat te zetten. Dan wordt het weer een jaartje eredivisie. Pastoor Van Beurden wist ook te vertellen dat hij de kleine Jezus zag zitten op de tribune in De Vliert. Ik zou een andere voetbalclub kiezen, maar allez. Natuurlijk ging het hele spul naar de Mariakapel om kaarsjes op te steken. Religie en sport gaan goed samen. Talloze voetballers bekruisen zich, kussen de grasmat, hangen beertjes in de goal, willen een shirt met hun ‘geluksnummer’ enz. enz. De verhouding politiek en sport is moeizamer. Er zijn maar weinig sportlieden die de Olympische Spelen of een WK overslaan omdat deze in een schandalige dictatuur worden gehouden. Ik las daar over in het boek *Een sportman doet niet aan politiek*.¹ Arie van Vliet en Gerrit Schulte verdienden hun brood in de oorlog in Duitsland: ‘Toen wist je niets. Je fietste, je was prof. Schulte reed de hele oorlog door in Duitsland, maar heeft ‘nooit aan de oorlog gedacht. Een sportman bemoeit zich niet met de politiek (...) verder was het al met al een leuke tijd ...’.

AV

Noot

- ¹ André Swijntink, *Een sportman doet niet aan politiek. Groei en populariteit van de Nederlandse sportbeoefening in oorlogstijd* (Amsterdam 2010).

Wereldkampioen wielrennen Gerrit Schulte was met de medemens begaan. Hier verricht hij op 26 november 1948 op het voetbalterrein van VV Wilhelmina de aftrap van het toernooi ten bate van de Nationale Inspanning Welzijnsverzorging Indië. (Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden)

Kinderen Muntel: Joseph en Guus Voets

Envelop sleutel tot familiehistorie

Huber van Werkhoven

In november 2010 keerde een envelop terug naar 's-Hertogenbosch, de stad vanwaar hij bijna 70 jaar geleden zijn reis was begonnen. Huber van Werkhoven verhaalt in deze bijdrage over de tocht van de envelop die Curaçao en Nederlands-Indië aandeed. De envelop geeft ook toegang tot dramatische gebeurtenissen in het leven van met name Joseph Voets.

Het begon in Den Haag, waar ik een verzamelaar van poststukken ontmoette, een goede bekende, die mij met enige aandrang een envelop te koop aanbood die hij op een postzegelgeving had aangetroffen in een partijtje brieven. Hij had voldoende kennis van zaken om meteen te zien dat hij iets heel bijzonders in handen had. Daarbij was hij ervan overtuigd dat de enve-

Afb. 1a. Brief van Guus Voets aan haar broer Joseph, 's-Hertogenbosch 8 februari 1941.

lop een ereplaats verdiende in mijn posthistorische verzameling van 's-Hertogenbosch; een poststuk trouwens, dat als het ware smeekte om een filatelistische analyse. De verscheidenheid aan stempels, postzegels en postale aanwijzingen riep voldoende vragen op om eens stevig de tanden in te zetten. Het kostte de Hageenaar daardoor niet veel moeite mij te overreden. En zo keerde die dag in november 2010 de envelop terug naar 's-Hertogenbosch, de stad vanwaar hij bijna 70 jaar geleden zijn reis was begonnen (afb. 1 en 1a). De envelop bleek al snel niet alleen interessant uit filatelistisch oogpunt. Hoewel de oorspronkelijke inhoud ontbreekt, fungeerde de envelop uiteindelijk als sleutel tot een bewogen familiegeschiedenis, waarin de Bossche wijk De Muntel een centrale rol speelt. Het heeft enig zoekwerk gekost die geschiedenis te ontrafelen. Beslissend was ten slotte de ontdekking van een rouwadvertentie in het Brabants Dagblad van 6 juni 1990.

Afb. 1b. Achterzijde van de brief.

Daarin deelde een neef vanuit Zoetermeer het onverwachte overlijden mee van zijn tante, van wie ik intussen had uitgevonden dat zij de brief had geschreven.

Het gezin van Henri Voets

Henricus J. Voets was afkomstig uit een familie van middenstanders. In de eerste helft van de 20e eeuw verhandelde hij samen met zijn compagnon B. Werners koloniale waren in het pand Hinthamerstraat 207 (afb. 2). Hij trouwde met Cornelia van Eijck (afb. 3). Ze kregen vier kinderen, drie jongens en een meisje. De moeder overleed in 1920 op 32-jarige leeftijd, kort na de geboorte haar dochtertje. Daarna bleef het ongeluk Henri Voets achtervolgen. Want reeds zes jaar later overleed zijn tweede vrouw. In 1928 overleed Voets zelf, slechts 47 jaar oud. Gusta, zijn derde vrouw, zette aanvankelijk de winkel voort en zou hem dertien jaar overleven. Zij had eigen kinderen uit een eerder huwelijk en vertrouwde de zorg van haar vier stiefkinderen uit het eerste huwelijk van haar man, toe aan zijn familie.

Afb. 2. Het pand Hinthamerstraat 207 waar Henri Voets handel dreef in koloniale waren. Rechts: de gevel van het Krankzinnigen-Gesticht Reinier van Arkel. Links: de poort waarachter de karren werden geladen en gelost. (Stadsarchief, НТА, gedeelte Ansichtkaart, ca. 1920)

Joseph (geboren 1916), de derde zoon van Henri Voets, is de geadresseerde van de brief waarom het allemaal is begonnen. Hij luisterde ook naar de namen Jos, Sjef, Jefke en Sjefke, want hij was klein van gestalte.

Dochter Guus (geboren 1920) was de jongste in het gezin Voets (afb. 4). Zij schreef de brief aan haar broer Joseph. Deze twee zijn de hoofdpersonen van het verhaal.

Joseph gaat naar Curaçao

Na de dood van zijn vader woonde Joseph onder meer een tijdje bij zijn oom Johannes H. Voets, die een slagerij had in de Fonteinstraat. Maar al spoedig ontfermde Gertruida Voets, een ongetrouwde zuster van vader Henri, zich over de kinderen. Tante Gertruida was winkelierster in 'koloniale en grutterswaren'. Zij woonde aan de Kasterenwal nr. 17. In 1937 verhuisde zij naar de Muntel, aan de overkant

van de rivier de Aa; eerst naar de Hennequinstraat 34 en in 1938 naar de Van Noremborghstraat 99. Guus zat als kind op de school van het meisjespensionaat van de zusters van JMJ in Engelen. Joseph ging in 1937/38 naar de Don Bosco kostschool van de Salesianen in het Belgische Kortrijk. Op 21 oktober 1938 scheepte hij zich in op de Colombia, het vlaggenschip van de Koninklijke Nederlandse Stoomboot Maatschappij (afb. 5). Via onder meer Barbados en Trinidad kwam hij aan op Curaçao. In 's-Hertogenbosch had hij korte tijd gewerkt in een kleine ijzerhandel. Die ervaring zou zijn koers op Curaçao gaan bepalen. Meteen na zijn aankomst in november 1938 werd hij employé van de Curaçao Trading Company. Dat bedrijf handelde onder andere in bouwmaterialen en had een winkelmagazijn aan de haven. Van daaruit werden schepen bevoorrad. Bij zijn aanstelling verplichtte hij zich 'binnen de kortst mogelijke tijd Spaansch en Papiamentsch te leren.' Bewaard is een lange tekst ter gelegenheid van de opening van een nieuwe winkel, getiteld 'Groeiplan 1940-1941', waarin hij een pleidooi hield voor een actievere commerciële aanpak door de Company.

Het volgende jaar kwam hij tussendoor nog even thuis in 's-Hertogenbosch. In het Bossche Stadsarchief kan men de woningkaart van het pand Van Noremborghstraat 99 raadplegen. Daarop is zijn verhuizing naar Curaçao ingevuld per 22.II.1939. Op Curaçao maakte Joseph veel foto's. Op de achterkant schreef hij verklarende teksten. Die stuurde

Afb. 3. Henri en Cornelia Voets.

hij naar zijn zusje Guus met het verzoek ze in een fotoalbum te plakken. Dat album is bewaard gebleven en werd voor mij een belangrijke bron van informatie. Natuurlijk schreef Guus brieven terug. Nadat de Duitsers in mei 1940 ons land hadden bezet was het niet onmogelijk vanuit Nederland post te verzenden naar familie overzee, maar die moest wel een bijzondere omweg maken.

De route van de brief

De brief (afb. 1 en 1a) schreef Guus vanaf het adres Van Noremborghstraat 99 (afb. 6). Zij frankeerde met een paartje 'traliezegels' van 22½ cent. Deze postzegels vervingen vanaf oktober 1940 de frankeerzegels met de beeltenis van koningin Wilhelmina. Ze raakten al snel bekend als 'traliezegels', want de naam 'Nederland' was weggedrukt achter een tralieachtige opdruk. De twee postzegels werden afgestempeld op het stationspostkantoor op zaterdag 8 februari 1941.

Guus adresseerde de brief aan Joseph Voets, c/o Mr. H. Sweers, Room 1200, 82 Wallstreet, New-York (City), U.S.A. Ze wist dat haar broer in Curaçao was. Rechtstreekse verzending naar bijvoorbeeld Nederlandse zeelui of naar familie in Nederlands-Indië was echter onmogelijk, want niet toegestaan door de Duitse bezetter. Wallstreet 82 New-York was het adres van de Netherland-America Foundation. Het fungeerde als 'undercover' – c.q. verzendadres.

De gebruikelijke weg in die tijd voor Nederlandse post naar Amerika was per Clipper-vlucht Lissabon-New York. ('Clipper' is de benaming van een bepaald type viermotorig watervliegtuig.) Dit stond ook geschreven op de envelop: 'per Clipper via Lissabon'. Daarmee stemde tevens de frankering overeen: brieftarief t/m 20 gram: 12½ cent; luchtrecht per 5 gram: 32½ cent. Samen: 45 cent.

Tot 7 december 1941 (de Japanse aanval op Pearl Harbour) waren de Verenigde Staten niet direct bij de oorlog betrokken. De postverbindingen met Duitsland en bezet Europa functioneerden nog tamelijk normaal.

De brief ging in eerste instantie per trein naar Keulen (stempel Köln Bahnhofpostamt 12.2.41). Vandaar eveneens per trein naar Frankfurt/Main. In deze stad vond censurering plaats door de censor met stempeltje 1873 (plakstrook 'Geöffnet' en stempel met Hoheitszeichen 'Geprüft Oberkommando der Wehrmacht - E'). Meestal duurde het daar een week voordat doorzending plaatsvond.

Met zekerheid is de verdere reis van de brief niet exact vast te stellen. Met grote waarschijnlijkheid was de route echter als volgt. Van Frankfurt ging de brief naar Lissabon, vermoedelijk op vrijdag 24

Afb. 4. Guus Voets.

februari met een vlucht van de Deutsche Lufthansa. Deze luchtlijn had, behalve op zondag, een dagelijkse dienst op de route Berlijn - Stuttgart - Barcelona (daar maakte het toestel een nachtstop) - Madrid - Lissabon.

Daags na aankomst in Lissabon vloog de brief op 26 februari via FAM 18 met de Dixie Clipper van de PanAm via de zeer zuidelijke route naar New York. Aankomst 3 maart.

De brief was waarschijnlijk in een bundel verpakt. Er heeft op de envelop zelf namelijk geen afstempling plaatsgevonden in Lissabon, noch in New York. Wel schreef de heer H. Sweers (?) de potloodaantekening 'cTc Curaçao'; daarheen vervolgde de brief per vliegtuig zijn lange reis.

Toen de brief ten slotte arriveerde op Curaçao had Joseph Voets het eiland echter verlaten. Kennelijk wilde hij zijn vleugels wijder uitslaan dan mogelijk was in de kleine Nederlandse gemeenschap op de Antillen. De terugweg naar Nederland was na 10 mei 1940 afgesloten. Nederlands-Indië, de 'Gordel van Smaragd' met zijn veelkleurige bevolking van 70 miljoen inwoners, dat werd de nieuwe uitdaging voor deze Bossche jongeman met zijn zucht naar avontuur.

Afb. 5. Joseph Voets aan boord van m.s. Colombia, november 1938.

In december 1940 voer Joseph met de Santa Rosa van de Java-Pacific Line naar New York. Via het Panamakanaal reisde hij vervolgens met een schip van de Java-New York Line naar Nederlands-Indië. Op 15 februari 1941 ging hij van boord in Soerabaja op het eiland Java. In de maand mei arriveerde de brief te Batavia. Omdat Joseph naar Nederlands-Indië was gevaren met een schip van de Java-New York Line veronderstelde men op Curaçao dat het kantoor van deze scheepvaartlijn te Batavia hem wel zou kunnen traceren. Vandaar de doorhaling op de envelop van de aanvankelijke adressering in New York en het nieuwe adres 'Java-New-York Line Batavia n.o.i.'. Voor de verzending naar Batavia had iemand de brief opnieuw gefrankeerd, met een Curaçaose postzegel van 6 cent, het tarief voor verzending per zeepost naar Nederlands-Indië. De postzegel is afgestempeld in Willemstad op 18(?) 3.41.

In Batavia werd de brief voor de tweede keer gecensureerd, voorzien van het rode stempel CENSUUR/GEPASSEERD en weer afgesloten met een censuurstrook. Op de plakstrook plaatste een ambtenaar aan de voor- en achterzijde het stempel CENSUUR 5 met de datum 20 mei 1941.

Blijkens het witte strookje boven aan de voorzijde was het adres van Joseph Voets 'onbekend bij s.m.n. te TG.PRIOK'. Dat wil zeggen bij de Stoomvaart Maatschappij Nederland te Tandjong Priok, de haven bij Batavia (s.m.n. was een van de maatschappijen die voeren voor de Java-New York Line). Ondanks het strookje 'onbekend bij s.m.n.' kunnen we aannemen dat de brief Joseph Voets bereikte. In 1941 was de

situatie op Java nog tamelijk vredig. Bij verloren- of zoekraken zouden op de envelop beslist postale kenmerken zijn aangebracht.

Nederlands-Indië

In juli 1941, enkele maanden na aankomst op Java, trad Joseph Voets in dienst bij Lindeteves-Stokvis te Batavia, een technische handelsmaatschappij die grote machines leverde aan plantages, fabrieken e.d. Bij Lindeteves werkte hij totdat hij na de inval van de Japanners in het voorjaar van 1942 als 'burgergeïnterneerde', net als alle andere Nederlanders, voor de rest van de oorlog in een Jappenkamp gevangen werd gezet (afb. 7).

Joseph overleefde de internering. Op 4 december 1945, bijna vier maanden na de Japanse capitulatie, kreeg hij een voorlopige ontslagbrief uit 'kamp no. 6094' te Bandoeng.

Vanaf dat moment nam zijn leven een geheel nieuwe wending. In de turbulente jaren van de vrijheidsstrijd van de inlandse bevolking, de opkomst van de Republiek Indonesië en het Nederlandse verzet daar-

Afb. 6. Van Noremborghstraat 99 in 2011. Thans een huisartsenpraktijk.

登録番號 (A)	5148		外國人居住登録宣誓證明書	
姓名(年令) (B)	J. G. H. Th. Voets 25 taaloen		寫	
現住所 (C)	Hotel Koningsplein Koningsplein Durd 10			
(1) 國籍 (2) 出生地 (3) 出身地 (D)	(1) Belanda (2) 's Hertogenbosch (3) Belanda		寫 Tjap Djempol	
職業 (E)	employé handelenis Hokius			
在留年數 (F)	1 taaloen			
(1) 配偶者有無 (G) (2) 家族數 (未登録)	(1) tidak (2) tidak			
昭和17年5月1日 大日本軍ニ對スル誠意ノ宣誓ヲナシ外國人居住 登録ヲナシタルコトヲ證明ス (Lihat salinannja disebelah)			登録料 Oepah mendaftarkan 150-5	

Keterangan: (A) nomor; (B) nama dan oemoer; (C) alamat sekarang; (D) (1) bangsa, (2) tempat lahir, (3) tempat asal; (E) pekerdjaan; (F) berapa taaloen tinggal di negeri ini; (G) (1) berkawin atawa tidak, (2) banjaknja keloearga (jang beloem didaftarkan).

Afb. 7. Identiteitskaart van Joseph Voets met gedrukte tekst in het Japans en Maleis, een Japans stempel en een stempel van de 'burgermeester van Batavia'.

tegen, uitmondend in de twee Politionele Acties, ontwikkelde hij zich tot journalist. In Semarang kon hij aan de slag bij dagblad 'Het Midden'. Met veel idealisme, maar al snel met weinig illusies, schreef hij lange artikelen over onderwerpen als de hongersnood van de inlandse bevolking, beestachtige wreedheden tijdens de Bersiap-periode en over de strooipachtig trage politieke ontwikkelingen. Met jeugdige overmoed schroomde hij niet om op zeer veel tenen te gaan staan, van welke afkomst of partij dan ook. In maart 1947 schreef hij een enthousiast ooggetuigenverslag van de ondertekeningsplechtigheid van het Akkoord van Linggadjati. Deze overeenkomst had de relatie moeten regelen tussen Nederland en de Republiek, maar werd al in juli van hetzelfde jaar door de Nederlandse regering opgezegd. In mei 1947 deed hij verslag van een reis van 'Vijf dagen in de Republiek Indonesia'. De laatste zin luidde: 'Moge God erbarmen hebben met het Indonesische volk en het zijn vrijheid schenken.' Later toonde hij weer begrip voor het Nederlandse standpunt dat 'de overeenkomst van Linggadjati de uiterste grens kan zijn voor het geluk en de toekomst van ruim 70 miljoen mensen.' In dezelfde maand mei 1947 nam de redactie van 'Het Midden' afscheid van Joseph Voets. In de

krant was te lezen dat hij op reis ging 'naar Holland voor herstel van gezondheid en om een welverdiend verlof te genieten na een zevenjarig verblijf in de tropen, waarvan de helft in internering werd doorgebracht'.

Op 30 mei vloog hij per KLM en voor rekening van het Bureau voor Reiswezen, afd. evacuatie, naar Amsterdam. In december kreeg hij een gezondheidsverklaring. En op 31 december vloog hij terug naar Batavia, met een korte tussenstop in Rome.

1948

Na zijn terugkeer maakte hij snel carrière en werd een bekend lid van de society op het eiland Java. Voor het dagblad 'De Locomotief' in Semarang, later tevens voor 'De Vrije Pers' te Soerabaia, werd hij onder meer correspondent bij de Commissie van Goede Diensten. Dit was een internationale commissie, ingesteld door de Verenigde Naties na de eerste Politionele Actie, die in onderhandelingen tussen Nederland en de Republiek moest streven naar de totstandkoming van een Nederlands-Indonesische Unie. Een foto laat hem zien terwijl hij in een ongedwongen pose staat in gezelschap van o.a. de directeur en de hoofdredacteur van de Vrije Pers en generaal De Waal, bevelhebber van de troepen op Midden-Java (afb. 8). Op 19 december 1948 landden Nederlandse parachutisten bij Djokjakarta. Met de zogeheten actie 'Kraai' begon de 2e Politionele Actie, nadat de onderhandelingen opnieuw waren vastgelopen. Nederlandse militairen namen na felle gevechten in de

stad onder andere Soekarno en Hatta, de leiders van de Republiek, gevangen.

Joseph Voets verbleef op dat moment als correspondent in het nabijgelegen bergdorp Kalioerang. Daar hielden namelijk ook leden van de Commissie van Goede Diensten en onderhandelaars verblijf.

Het Amsterdamse dagblad Het Vrije Volk van maandag 27 december 1948 berichtte als volgt: *De Nederlandse journalist J.Th.M. Voets, die als correspondent bij de Commissie voor Goede Diensten te Kalioerang werkzaam was, is Zondagochtend 19 December door Republikaanse militairen naar Djokja overgebracht en sindsdien verdwenen. De leden van de Commissie voor Goede Diensten, noch de Republikaanse delegatie hebben ook maar één woord van protest laten horen bij deze ontvoering. De kans, dat Voets levend terug zal keren, wordt miniem geacht.*

Tien jaar later, 16 juni 1958, stelde een notaris te Ootmarsum een verklaring van Erfrecht op. Hij bevestigde dat hij er zich van had overtuigd en verzekerd dat tussen twintig en twee en twintig december 1948 Joseph Godfried Hendrik Theodor Voets, journalist

Afb. 8. Feestelijke bijeenkomst van de Vrije Pers in de lobby van Hotel du Pavillon in Semarang. Van links naar rechts: hoofdredacteur A.W. Colijn met z'n vrouw, mevr. Zandstra, Joseph Voets, journalist Nico Zandstra, directeur Jo Wormser, mevr. Wormser, generaal De Waal.

in dienst bij het dagblad 'De Vrije Pers' te Soerabaja werd ontvoerd te Kalioerang (Djocja); dat niet tegenstaande vele naar zijn bestaan gedane nasproingen geen enkel teken van leven van hem ontvangen is, zodat met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid vaststaat dat hij overleden is.

Nadien

Guus Voets is ongehuwd gebleven. Ook na het overlijden van haar tante Gertruida in 1950 bleef zij wonen in het huis in de Van Noremborghstraat. In 1966 verhuisde zij naar een ander pand drie deuren verder in dezelfde straat, nr. 105. Toen zij in 1941 de brief schreef was ze net 21 jaar geworden. Zij werd onderwijzeres en vervolgens lerares Frans op de H. Hartmavo van de zusters aan de Papenhulst en op het Sint-Janslyceum. In die tijd was het nog gebruikelijk dat een leerkracht de eerste jaren pro Deo mocht komen werken, wilde hij of zij daarna voor een betaalde benoeming in aanmerking komen. Voor haar collega's was zij 'Guusje'. Zij was zeer belezen en kon overal over meepraten. Bij haar afscheid van het Sint-Janslyceum in 1977 schreven collega's in het Brabants Dagblad: 'Als ze les gaf, deed ze dat totaal. Al haar vermogens sprak ze aan om juist de zwakkere leerling niet verloren te laten gaan.' Op latere leeftijd vereenzaamde zij en leed aan suikerziekte. In 1990 werd Guus Voets, 70 jaar oud, dood in haar huis aangetroffen.

Patriot Adriaan van der Willigen

Autobiografie van een reiziger en schilder

Maarten van Boven

Met ruim 730 pagina's is 'De levensloop van Adriaan van der Willigen' ongetwijfeld een van de dikste autobiografische uitgaven uit de periode rond 1800. Hoewel volumineus, is deze levensbeschrijving allerm minst saai. Daar staan de kleurrijke figuur van de hoofdpersoon en de overzichtelijke bewerking van de tekst wel garant voor.

Adriaan van der Willigen was een telg uit een gegoed koopmansgezin te Rotterdam. Zijn ouders waren volgens zijn eigen zeggen streng calvinistisch en erg vreugdevol was de opvoeding in zijn ouderlijk huis niet. Gelukkig voor de kleine Adriaan kon hij zijn schooljaren doorbrengen bij een oom in Haarlem, die heel wat ruimdenkender was. Daar genoot hij van boeken, beeldende kunst en vooral van toneel. Voor wat de literatuur betreft dweepte Adriaan met de verlichte schrijvers, in het bijzonder met Jean Jacques Rousseau. Maar aan het einde van zijn schooltijd moest hij weer terug naar zijn ouderlijk huis te Rotterdam, om zich zeer tegen zijn zin te bekwamen in de koophandel. Hij wist hieraan te ontsnappen door dienst te nemen in het Staatse leger. Zo kwam hij als vaandrig in het Brabantse terech, eerst in de vesting Grave, later in 1787 te Den Bosch waar zijn eenheid als strafexpeditie de muitende en plunderende Orangistische militairen moest beteugelen en vervolgen. Bij het zien van zo'n ongehoorde bende keerde Adriaan zich af van

de stadhouder en koos voor de patriotten. Hij verliet niet lang daarna het leger, vestigde zich in Oss en kocht daar met familiegeld woeste gronden om die te ontginnen, verhuisde in 1792 naar Tilburg om daar adjunct-secretaris, schepen en drossaard te worden, en maakte intussen lange reizen door eigen land, Duitsland, België, en Frankrijk, Italië en Zwitserland. Hij bezocht ook het beleg van Den Bosch door de Fransen in 1794. Vanaf 1805 woonde

Vol verwachting werd uitgekeken naar de Vrijheid die de Fransen zouden brengen. Ter herinnering aan de omwenteling waarvoor Brabantse patriotten in Turnhout en omstreken zorgden, werden porseleinen kop en schotels 'Brabands Vrijheid' vervaardigd. (Collectie Noordbrabants Museum)

hij in Haarlem, waar hij zich bezig hield met het publiceren van de reisverhalen, het redigeren van toneelstukken en – wellicht zijn magnum opus – de uitgave van de *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst sedert de helft van de XVIII eeuw*. Hij overleed daar in 1841. Ziehier, een korte opsomming van dit allerminst saaie leven.

Zijn *Levensloop* bestaat uit vijf dagboeken, waarin ook de vaak uitvoerige reisverhalen zijn opgenomen. Zo bestrijkt deel drie met 250 pagina's zijn verblijf in Parijs, waar hij genoot van de vele theatervoorstellingen en van de daar aanwezige kunstenaarswereld. Zijn beschrijving van de toneelstukken en de acteurs is een ware Fundgrube voor de theaterhistoricus. Van der Willigen toont zich bovendien een scherp waarnemer van de politieke gebeurtenissen in die tijd. In Parijs keert hij zich af van Napoleon die naar zijn mening door zijn despotiek gedrag de revolutionaire beginselen van vrijheid, gelijkheid en broederschap verkwanselde. Opmerkelijk is dat Van der Willigen als vurig patriot na het herstel van de onafhankelijkheid het Oranjehuis omarmde. Daarin stond hij overigens niet alleen.

De bewerkers, beiden werkzaam bij het BHC te 's-Hertogenbosch, hebben de dagboeken op een heel gedegen en deskundige wijze uitgegeven. Een korte inleiding, tussenkopjes in de tekst om de leesbaarheid te verhogen, tekstnoten, een lijst van beschreven toneelstukken (om de theaterhistoricus te plezieren), een verklarende woordenlijst en een index op persoons- en plaatsnamen.

Het boek maakt onderdeel uit van de reeks *Egodocumenten*, die uitgeverij Verloren sinds 1988 uitgeeft. Na een stilstand in de jaren 2001-2009 werd met de uitgave van de autobiografie van Boudewijn Donker Curtius in het voorjaar van 2010 de draad weer opgepakt en inmiddels zijn er al drie boeken verschenen en enkele in voorbereiding. Egodocumenten, autobiografische teksten, zoals memoires,

dagboeken, brieven en reisverslagen, zijn bronnen die kritisch gebruikt moeten worden. Waarschuwde Jan Romein niet: 'De autobiografie is de gevaarlijkste van alle bronnen'? Toch vormen ze voor de historicus een onmisbare aanvulling op de overheidsarchieven. Dat geldt zeker voor de periode, waarin zich de levensloop van Van der Willigen afspeelt, de Bataafs-Franse tijd. Er zijn heel weinig publicaties over deze periode waarbij niet van egodocumenten gebruik is gemaakt. De *Levensloop* is voor de geschiedenis van Den Bosch en de Meierij van enig belang. Zijn beschrijving van de onlusten en de plundering van de stad in 1787 is de zoveelste persoonlijke getuigenis. Ook in de autobiografie van Boudewijn Donker Curtius wordt uitgebreid ingegaan op deze desastreuze gebeurtenis. Beiden zijn hierbij persoonlijk betrokken geweest. Donker Curtius als gedupeerde en Van der Willigen als militair die de rust moest doen wederkeren. Kon Coen Free in 1987 in zijn herdenkingsbundel over de Bossche plundering nog wijzen op drie beschikbare dagboeken of memoires, met deze twee uitgaven is dat aantal tot vijf uitgebreid.¹ Over het artistieke klimaat in Staats-Brabant aan het einde van de 18e eeuw kan men in het algemeen weinig gunstigs zeggen. Ten dele ook omdat er zo weinig over bekend is. Gelukkig geven de dagboeken van Van der Willigen ons wat meer informatie. Hij toonde veel belangstelling in de schilderkunst en was zelf geen onverdienstelijk kunstenaar. Zo verhaalt hij onder meer over de tekenlessen die hij tezamen met zijn collega-officieren kreeg van de Bossche schilder Quirinus van Amersfoort. Tijdens zijn verblijf in Parijs zou Van der Willigen ook veelvuldig de Tilburgse schilders Cornelis en Gerard van Spaendonck bezoeken. De laatste, professor in de schilderkunst te Parijs en later door Napoleon in de adelstand verheven, woonde als directeur van de Jardin des Plantes in de nabijheid van de bloemen die hem als floraschilder tot voorbeeld dienden. Hij gidste Van der Willigen door de grote stad en liet hem kennis maken met beroemde schilders uit die tijd, zoals de hofschilder François Gérard, die vele portretten van de familie Bonaparte heeft gemaakt. Met de Tilburger J.A. Knip behield hij ook goede banden, want die verzorgde met zijn gravures over Parijs de illustraties in Van der Willigens publicatie *Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw* (3 dln., Haarlem 1806-1807). Om een andere reden is de *Levensloop* ook zeer het lezen waard, namelijk de observaties door een niet-katholieke Hollander van het Brabantse leven. Anders dan de tijdgenoot Stephanus Hanewinkel beschrijft Van der Willigen zijn verwonderingen met veel humor en begrip. Zo bezoekt hij in 1790 het vrouwenklooster Soeterbeeck te Deursen bij Ravenstein. In een van

Ter dood veroordeelde

Een stukje uit de autobiografie betreffende Den Bosch (p. 132):

Van tijd tot tijd den predikant Ten Oever bezoekende, bevond ik mij daar eens in het begin van 1791, toen Zijn Weleerwaarde des avonds een ter dood veroordeelde, die den volgenden dag terechtgesteld zou worden, moest gaan bezoeken. Hij vroeg mij of ik hem daaren wilde vergezellen. Ik stemde hierin toe, doch daar ik vernomen had dat de ongelukkige tot de roomsche religie behoorde, gaf ik hem mijne bedenkingen te kennen, terwijl ik het onredelijk vond dat men zulke lieden geen pastoor toestaat. De redelijke predikant ontkende dit niet en zeide dan ook dat dit onder de hant werd gedaan. Ampshalve ging hij er echter heen, sprak den veroordeelden, die een onnozel man scheen te wezen, vriendelijk toe en bad ijverig voor hem zonder verschilpunten aan te roeren. Zelfs kwam het mij voor dat hij zich eenigermate na zijne denkwijze schikte. Deze misdadiger had uit bittere wrevelmoed iemand op weg vervolgd en eenen dodelijken slag toegebracht. Ik was aangedaan en kon niet van mij verkrijgen om den volgenden dag de terechtstelling te gaan zien. Hij werd met een bijl het hoofd afgehouden.

Plunderaars

Na de ontwapening van de Orangistische soldaten die – met behulp van rebelse en hebberige Bosschenaren – in het najaar van 1787 aan het plunderen waren geslagen, trok Van der Willigen met andere soldaten de stad in. Ze namen de garnizoensdienst waar en moesten de gevangenen genomen plunderaars bewaken.

Van der Willigen (p. 96): *De wagtten alwaar men gevangenen bewaren moest, waren het onaangenaamste. Dezelfen waren de Hoofdwagt met een groot pakhuis daarachter dat vol gevangenen was, de Beerewoudscazernen, de St. Barbara's Capelen cazernen, behalven de gewone militaire gevangenis bij den geweldigen provoost. Deze gevangenis doorgaans slegt voorzien zijnde, moest men dag en nacht op zijne hoede zijn om het uitbreken en ontvlugten te beletten. Van tijd tot tijd moest men de gevangenis inwendig met een wagt gaan visiteren en tegenwoordig zijn bij het eten geven en, hetgeen het hinderlijkste van alle en inderdaad zeer walgelijk was, bij het uitdragen der tonnen waarin het gevoeg gedaan werd, welk uitdragen alle nagten moest geschieden.*

de gastenkamers ontdekt hij een schilderij, dat het oordeel van de Griekse koning Midas voorstelde, die door de goden gestraft was met ezelsoren. Verbaasd vroeg hij aan de gastenpater, waarom dit profane verhaal in een klooster hing. Die vertelde hem toen dat de nonnen dachten dat het een afbeelding van Johannes de Doper in de woestijn was. De grote oren van Midas hielden ze voor een stuk van het kemelsvel dat de heilige droeg. De pater liet hen klaarblijkelijk in die waan. Ook zijn vriendschap met de prior van het klooster van St. Agatha leidde tot vermakelijke ontmoetingen en verhalen. Kortom, een interessant en heerlijk boek voor de liefhebber van authentieke verhalen uit een bijzondere periode in onze geschiedenis, de overgang van de 18e naar de 19e eeuw.

De levensloop van Adriaan van der Willigen (1766-1841). Een autobiografie uit een tijdperk van overgang. Uitgave verzorgd door C.J.M. van der Heijden en J.G.M. Sanders. Uitgeverij Verloren (Hilversum 2010).

Noot

¹ Coen Free (ed.), *De verschriklyke plundering te 'sBosch, voorgevallen in de nagten tusschen den 8, 9 en 10 november in den jaare 1787, 's-Hertogenboek 3* ('s-Hertogenbosch 1987).

Een tekening (zelfportret?) van de hand van de jonge Adriaan. (Familiearchief Van der Willigen)

Dè's stèrk: Bossche werkwoorden

'D'r stinne van die gloozere pùtjes bij.' (Er stonden van die glazen potjes bij). Dit zinnetje staat in *Wè zeet uwes?*, het boek over de Bossche stadstaal van Harry van den Berselaar.¹ Gek woord eigenlijk, *stinne*. De vervoeging van het werkwoord 'staan' is verderop opgenomen, met de onvoltooid verleden tijd in het volgende rijtje: *ik stin/ston*
gij stin(t)/ston(d)
hij stin/ston
wij stinne/stonne
gullie stin(t)/ston(d)
zullie/ze stinne/stonne

Van den Berselaar voegt nog toe dat er ook vormen op *-ong* voorkomen: 'Want ik doch niet anders of d'n duvel stong aan m'n bed te schudde'.

De vorm *stin* doet wel wat denken aan de verledentijdsvormen van 'leggen', 'zeggen' en 'doen': *hij lin*, *hij zin* en *hij din*. In het dialect van Gemert kent men zelfs *hij krin* voor 'hij kreeg'.² Dat deze verschillende vormen van de verleden tijd op elkaar lijken, kan wijzen op analogie in het dialect: er worden nieuwe vormen gecreëerd naar het voorbeeld van een andere vorm.

Mogelijk sluit de vorm *stong* op eenzelfde wijze aan bij de verleden tijd van 'gaan' en 'vangen': *hij gong*, *hij vong*.

Werkwoordsvormen zijn in dialecten vaak anders dan in het Nederlands en dat geldt nog eens extra voor sterke werkwoorden en onregelmatige werkwoorden.

'Zullie/ze stinne/stonne te praote' op de hoek van de Kerkstraat. (Stadsarchief, HTA, Ansichtkaart uit 1910 van de Bossche firma Loretz)

Uitg. J. J. N. Loretz, firma Wed. J. Loretz, 's-Bosch.

's-HERTOGENBOSCH

Een Marktpraatje

17 oktober 1990: keeper Jan van Grinsven 'vangde/ving/vong' de bal. (Stadsarchief, foto-archief Felix Janssens)

Bovendien is de verdeling tussen zwakke en sterke werkwoorden in het Nederlands en het Bosch, maar ook tussen verschillende dialecten onderling, niet gelijk. Zwakke werkwoorden hebben een vervoeging door middel van een achtervoegsel: 'maken-ik maakte, leggen-ik legde', met de bekende *'t kofschip-regel* voor onderscheid tussen -de en -te. Bijbehorende voltooid deelwoorden eindigen ook op -d of -t: 'gemaakt, gelegd'. De klinker van de stam blijft in iedere vorm hetzelfde. Sterke werkwoorden krijgen geen achtervoegsel, maar in plaats daarvan hebben zij in de verleden tijd en meestal ook in het voltooid deelwoord een klinkerwisseling (ablaut genaamd) in de stam. De verledentijdsstam is bij sterke werkwoorden gelijk aan de eerste persoon enkelvoud in de verleden tijd: 'lopen-ik liep, liggen-ik lag'. Voltooid deelwoorden eindigen nu op -en: 'gelopen, gelegen'. In de afgelopen eeuwen is het

Nederlands behoorlijk veranderd, ook wat betreft de verdeling tussen sterke en zwakke werkwoorden. Het werkwoord 'lachen' was sterk, maar is zwak geworden: 'lachen-ik lachte'. Dat was ooit: 'ik loech'. Het voltooid deelwoord heeft nog wel zijn oude uitgang op -en: 'gelachen'. Andere werkwoorden die in de overgang zitten, zijn bijvoorbeeld: 'bakken-ik bakte-gebakken' (dat was ooit: 'ik biekt'), 'vragen-ik vroeg-gevraagd' (dat was ooit: 'gevragen'). Aan zulke reeksen kun je de verandering in de taal zien; we zijn onderweg in een ontwikkeling waarin sterke werkwoorden worden omgevormd naar zwakke werkwoorden. Zwakke werkwoorden zijn in de meerderheid en zijn bovendien makkelijker te leren. De klinkerveranderingen van sterke werkwoorden zijn immers behoorlijk gevarieerd. De taalverandering wordt dus ingegeven door gemak. In dialecten zie je die ontwikkeling ook terug, maar de reeksen kunnen wel eens een ander stadium in het proces laten zien. Meestal is dat een stadium dat nog wat ouder is, want dialecten zijn over het algemeen meer behoudend dan

het Nederlands. Zo heeft 'maken' in de dialecten van het Land van Cuijk nog een sterke verleden tijd: *ik miek*. 'Vragen' is in Brabantse dialecten vaak nog helemaal sterk: vragen-ik vroeg-gevraagd versus *vraoge-ik vroeg/vroeg-gevraoge*. Nog mooier komt zo'n voltooid deelwoord tot zijn recht in een zin met nóg een voltooid deelwoord: 'Dè hè'k al lang gevraoge gehad.' (Dat heb ik al lang gevraagd). Soms gebruiken we wel eens 'verkeerde' werkwoordsvormen zoals *gerolen* (geruild) of *georven* (geërfd). Die werkwoorden zijn in het Nederlands al zwak, maar in het dagelijks taalgebruik blijkbaar nog niet voor iedereen, en in dialecten zijn ze dat vaak ook nog niet (*gerole, geörve*). In *Wè zeet uwes?* vinden we nog meer opmerkelijke vervoegingen van werkwoorden. Voor 'merken' hebben we in het Bosch: *ik mork, gemorke*, voor 'kunnen': *ik kos, gekunne* (naast de jongere vormen *ik kon, gekund*), voor 'breken' *ik brook, gebroke*, en voor 'willen' *ik wouw, gewille*. 'Ik ha gewille dè'k eer ha gemorke dè hij nie kos vange, want nou brook dè glaozere pùtje.' Dè's stèrk Bosch!

Noten

- 1 H. van den Berselaar, *Wè zeet uwes? Over de stadstaal van 's-Hertogenbosch. Met tien Bossche verhalen* ('s-Hertogenbosch 2003) p. 86.
- 2 P.H. Vos, *Oud-Gemerts Woordenboek. (Dictionarium dialecti Gemertanae veteris Gerlacus van den Elsen* (Gemert 2011) p. 258.

Den Bosch en het water uit het oosten

Twisten over de Beerse Maas

Henk Buijks*

Eeuwenlang bemoeide 's-Hertogenbosch zich met de waterstaat stroomopwaarts langs de Maas. Dat moest wel, omdat de stad veel te kampen had met overtollig Maaswater. Hoe vaak dienden de Bosschenaren zich in de stad niet met bootjes te verplaatsen als het water van de Maas en de kleine riviertjes niet weg kon? In dit artikel schrijft Henk Buijks over de Bossche bemoeienissen, de conflicten die daarover ontstonden en de last van het vele water.

Gezien vanuit het oosten en zuiden ligt de stad 's-Hertogenbosch op een laag punt. De Dommel komt Noord-Brabant binnen op 35 meter boven Normaal Amsterdams Peil (N.A.P.), waarvan ter hoogte van de provinciehoofdstad slechts 2,50 meter resteren. Verder daalt langs de Maas de bodem van ruim 10 meter boven N.A.P. bij Cuijk tot de 2,50 meter bij 's-Hertogenbosch.¹ In vroeger dagen gold bovendien dat het peil van de Maas ten noorden van de stad sterk beïnvloed werd door de waterstand van de Waal. Bij Heerewaarden en Sint-Andries waren open verbindingen tussen beide rivieren. Daardoor kon de Dieze zijn water niet altijd kwijt in de Maas en kwam de wijde omgeving van 's-Hertogenbosch soms blank te staan.² De situering van de stad maakte dat het bestuur zich eeuwenlang wel met waterstaatszaken móest bezighouden. Voor zover het de Aa en de Dommel betreft, was dat redelijk te doen, want die riviertjes stromen door de Meierij, vandaan een gebied waar de stad een stevige vinger in de pap had. Dat gold ook voor het kwartier Maasland, ten noordoosten van 's-Hertogenbosch. Maar

De Groenendijk bij Haren op de 'Topographische en militaire kaart van het Koninkrijk der Nederlanden' (blad 45) uit 1860. (Collectie BHIC)

stroomopwaarts lagen het graafschap Megen en het Land van Ravenstein, waar andere heren de scepter zwaaiden. Juist daar vandaan kwam van tijd tot tijd veel water op 's-Hertogenbosch af.

De bemoeienissen van de stad met de waterstaat reikten van de veertiende tot het einde van de achttiende eeuw. In de tijd van de Bataafse Republiek raakten Megen en Ravenstein hun soevereine status kwijt en konden de waterstaatsperikelen in Noordoost-Brabant voortaan als binnenlandse problemen worden behandeld. Die waren op dat moment nog niet opgelost. De waterellende vanuit het oosten bleef dus voortbestaan, verergerde zelfs in de loop van de negentiende eeuw, ook in en rondom 's-Hertogenbosch.

Maaspolders

In het noorden van het kwartier Maasland functioneerden sinds de veertiende eeuw vier waterschappen. Tot één daarvan, de Polder van der Eigen, behoorden behalve Rosmalen en Nuland ook delen van de Vrijdom van 's-Hertogenbosch: Orthen en Hintham. Dichtbij de stad lag vervolgens de Polder van Empel en Meerwijk. Verder noordoostwaarts waren de andere twee gesitueerd: Het Laag Hemaal (Alem, Maren en Kessel) en Het Hoog Hemaal (Lith, Lithoijen, Geffen en Oss). Drie van deze vier waterschappen waren opgericht door de landsheer, de hertog van Brabant; van de Polder van Empel en Meerwijk is geen oprichtingsoorkonde bekend. Waterschappen waren in het begin van de veertiende eeuw een nieuw fenomeen binnen het hertogdom Brabant. In Holland en het Hollands-Utrechtse rivierengebied bestonden ze toen al langer. Via tussenkomst van de schout, die optrad als plaatsvervanger van de Brabantse hertog, kozen de grondeigenaars in de polder een college van zeven heemraden. Deze functionarissen gingen over aanleg, reparatie en onderhoud van dijken, weteringen en sluizen. Samen met de schout schouwden (= inspecteerden) zij ook meerdere keren per jaar de dijken, weteringen en sluizen.

In drie van de vier polders was de kwartierschout van Maasland verantwoordelijk voor de 'schouw', in de Polder van der Eigen kon ook de hoogschout van 's-Hertogenbosch als zodanig optreden. Opvallend is wel een bepaling aan het einde van het statuut van die polder uit 1309: waterschapstaken binnen de poldergrenzen waren uitdrukkelijk voorbehouden aan de eigen heemraden. Zou dit een waarschuwende vinger aan het adres van de Bossche schepenen zijn geweest? Anderzijds behoorde zoals gezegd de Vrijdom deels tot het poldergebied en mag worden aangenomen dat Bosschenaren en stedelijke instellingen ook elders in de polder grond bezaten. Vandaar wellicht het besluit van hertog Jan III uit 1346 dat voortaan drie der zeven heemraden schepenen van de stad moesten zijn. De overige vier, die dus altijd de meerderheid hadden, vertegenwoordigden Rosmalen, Nuland en het omliggende platteland. In de polder van Empel en Meerwijk mochten Bossche schepenen helemaal geen rechtshandeling uitvoeren, zelfs als het om grondeigenaren uit de stad ging.³

Megen en Ravenstein

Verder stroomopwaarts langs de Maas lagen heerlijkheden die oorspronkelijk wel deel uitmaakten van het hertogdom, maar vanwege leenverhoudingen daar verder van af waren komen te staan. De voornaamste waren het graafschap Megen en het Land

Restanten van de Groenendijk bij Haren. Het wiel verwijst naar een dijkdoorbraak. De betonnen richel is overgebleven van de vroeg 20e-eeuwse Groenendijk, die omstreeks 1950 is afgegraven. (Foto: Henk Buijks, ВНІС)

van Herpen, later Land van Ravenstein genoemd. Ook daar functioneerden al tijdens de middeleeuwen waterschappen. Tussen 1330 en 1360 werd echter duidelijk dat de Brabantse hertog, en niet de lokale heren, het schouwrecht over de Maasdijk bezat, van de Dieze bij 's-Hertogenbosch tot Grave. De Bossche hoogschout oefende het schouwrecht namens de hertog uit.⁴ Dat hiernaar ook werd gehandeld, blijkt uit de verhoren van getuigen uit Berghem, Geffen, Lithoijen en Oss in 1365. Zo mocht de hoogschout doorgebroken of verwaarloosde dijken binnen de heerlijkheden niet alleen laten maken op kosten van de nalatige grondeigenaren in de polder, maar daarover ook een boete innen.⁵

Ook met de Groenendijk kreeg de hoogschout bemoeienis. De Groenendijk, ook wel Harensche Zege- of Zeedijk genoemd, was een zijdwende of dwarskade tussen Berghem en Haren, vrijwel op de grens tussen de heerlijkheden Megen en Ravenstein. Hij was vóór 1326 aangelegd om het water van de verder stroomopwaarts nog onbedijkte Maas zijdelings af te voeren in de richting van de rivier. Toen de bedijking was gevorderd tot het Land van Cuijk, bleef de Groenendijk als dwarskade een belangrijke rol spelen in de afwatering van het hele gebied. In 1365 droegen hertog Wenzel en hertogin Johanna van Brabant de hoogschout op, deze dijk hoger en breder te maken dan de Maasdijk. Misschien waren er toen al problemen met de overlaten in het Land van Cuijk. Wanneer de Maas het regenwater uit de Ardennen niet kon verwerken, stroomde het bij Beers en bij Cuijk over de overlaten (stukken onbedijkte oever) heen en zocht het zijn weg westwaarts, binnendoor richting Oss en 's-Hertogenbosch. Via de Groenendijk kon dit water weer terugvloeien in de Maas.⁶ Van belang in dit verband was ook het bevel dat herto-

De traverse van de Beerse Maas tussen Cuijk en 's-Hertogenbosch. Ongeveer in het midden (pijl) is tussen Haren en Berghem de Groenendijk te zien. De kaart is afkomstig uit: H. Blink, 'Nederland en zijne bewoners: handboek der aardrijkskunde en volkenkunde van Nederland, met kaarten en afbeeldingen', deel 1 (1892).

gin Johanna in 1372 gaf aan de Bossche hoogschout. De Hertogswetering, waarlangs het Maasland zijn overtollig water kon lozen in de Maas (bij Gewande), moest worden opgehouden om ook het water uit het Land van Ravenstein te kunnen ontvangen.⁷

Toenemende bemoeienis

Tot nog toe zagen we vooral de hoogschout, als herzogelijke vertegenwoordiger, in een actieve rol bij de regionale waterstaat. Geleidelijk aan ging ook het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch daarin participeren.

Op 15 september 1498 werden vanuit 's-Hertogenbosch de heemraden van Oss en andere plaatsen in de Maaskant opgeroepen om met de stad te onderhandelen over de uitwatering te Gewande en de Blauwe Sluis aldaar.⁸ En in 1511 braken er dijken in het Maasland, zodat de stad plakkatens stuurde naar Macharen, Teeffelen, Lith, Lithoijen, Rosmalen, Nuland, Kessel, Maren, Alem, Geffen, Berghem en Oss. De dijken moesten gedicht worden.⁹

Maar soms waren er ook noden te lenigen. Zo kregen de kerk- en armmeesters van Maren, Kessel, Lith en

Lithoijen na een grote dijkdoorbraak in januari 1527 vanuit de stad instructies over de verdeling van de hulpgoederen die de stad had gestuurd.¹⁰ Allengs overschreden de Bosschenaren de grenzen van de Meierij. In de winter van 1529-1530 werd met de drost van Megen gesproken over de sluis in Teeffelen en over een dijkdoorbraak.¹¹ In 1549 wordt in de Bossche stadsrekeningen voor het eerst *den Berzewater* genoemd, de Beerse Maas, die via de overlaten in het Land van Cuijk richting 's-Hertogenbosch stroomde. Het Bossche stadsbestuur nodigde afgevaardigden van zowel het Maasland als de heerlijkheden Megen en Ravenstein uit om dit probleem te verhelpen. 'De Beers' had immers grote schade aangericht in heel de regio.¹²

De Groenendijk

De problemen met de Beerse Maas namen de jaren daarna alleen maar toe. Steeds vaker bleef het water voor de Groenendijk staan, zodat het Land van Ravenstein met de overlast bleef zitten. In het voorjaar van 1565 gebeurde het onvermijdelijke: de dijk werd doorgestoken en daar waren de inwoners van Megen en Haren niet van gecharmeerd. Afgevaardigden van het kwartier Maasland en het graafschap Megen sloten op 1 mei een overeenkomst voor het herstel van de dijk. Aan de Maaslandse delegatie waren drie raadsheren van de stad 's-Hertogenbosch toegevoegd: Gijsbrecht Heym, Gerardt Pels en Goossen Pijnappels.¹³ Maar het uiteindelijke akkoord tussen de heer van Ravenstein en de graaf

van Megen kwam pas in 1569 tot stand. Daar was 's-Hertogenbosch buiten gehouden.¹⁴ Enkele jaren later brak de Opstand tegen de Spaanse koning uit. Brabants noordrand veranderde in een oorlogstoneel en dijken werden niet of nauwelijks onderhouden. In juni 1596 liep ook de Beerse Maas weer over, en inwoners van Deursen en Dennenburg staken tot driemaal toe de Groenendijk door. Het Bossche stadsbestuur diende een schriftelijk protest in bij de drost van Ravenstein, maar die reageerde met een beschuldiging aan het adres van de Megense onderdanen: zij hadden de dijk op enkele plaatsen opgehoogd, hoger dan in het akkoord van 1569 was toegestaan. Op 9 juli kwamen afgevaardigden van Megen en Ravenstein samen op de Groenendijk om de situatie in ogenschouw te nemen. Jacob van Berchen, de kwartierschout van Maasland, was daar door 's-Hertogenbosch naar toe gestuurd, maar de drost van Ravenstein voegde hem toe dat deze kwestie alleen Megen en Ravenstein aanging, niet het kwartier Maasland en de stad 's-Hertogenbosch. In 1597 sloten Megen en Ravenstein een verdrag over de Groenendijk en de mate waarin het water van de Beerse Maas kon worden doorgelaten. Ook hier waren de Bossche hoogschout en de stad niet bij betrokken, wel de ambtman en de secretaris van het Gelderse district Maas en Waal. Daar had men allang ervaring met dit soort waterstaatsproblemen opgedaan.¹⁵

Een hopeloze kwestie

Tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) ging het weer mis met de Groenendijk. In 1613 kwam vanuit Ravenstein de klacht dat inwoners van Oss, Berghem en Megen de in 1597 overeengekomen doorlaatopeningen in de dijk hadden gedicht en er bewaking hadden ingesteld. Maar in 1617 was de dijk opnieuw doorgestoken en riep de stad 's-Hertogenbosch de drost van Ravenstein op om hierover te komen praten. Vanuit Kleef, de zetel van de toenmalige heer van Ravenstein, werd daarop gereageerd met een verweerschrift: al eeuwenlang mocht het oppervlaktewater vanuit Ravenstein over het grondgebied van het graafschap Megen en het kwartier Maasland afvloeien; en had de hoogschout in 1372 van de hertogin niet de opdracht gekregen de Hertogswetering open te houden voor het Ravensteinse water? Ook het Land van Cuijk roerde zich nu bij monde van het stadsbestuur van Grave: de Groenendijk moest open blijven, zodat ook het Land van Cuijk zijn overvloedige water kwijt kon. De Bossche bestuurders bleven bij hun standpunt dat de Groenendijk het water van Ravenstein en Cuijk moest keren, dus dicht behoorde te blijven.¹⁶

Na de inname van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik (1629) en de Vrede van Münster (1648) werd het noorden van het hertogdom Brabant generaliteitsland en kregen de Staten-Generaal de regie bij de behandeling van de waterstaatsproblemen langs de Maas. Ook in Den Haag was men van mening dat de Groenendijk dicht moest blijven, maar de feitelijke gang van zaken was anders. Vooral de inwoners van de Ravensteinse dorpen Deursen en Dennenburg kregen in de achttiende eeuw voortdurend te maken met *het Beerswater* en moesten de dijk soms wel doorsteken om het kwijt te raken.¹⁷ Een hopeloze kwestie dus, en niet alleen voor 's-Hertogenbosch. De definitieve oplossing – verbetering van de Maas en de sluiting van beide overlaten – kwam uiteindelijk op het bordje van andere overheden terecht, en zou pas in de loop van de twintigste eeuw haar beslag krijgen.¹⁸

1880

Vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw kreeg het Midden-Nederlandse rivierengebied te maken met een reeks van dijkdoorbraken: 1855, 1861, 1876, 1880 en 1881. Daar kwam in het noordoosten van Brabant telkens het water van de Beerse Maas bij. Gevolg was dat de Aa en de Dommel buiten hun oevers traden en zij de verre omgeving van 's-Hertogenbosch veranderden in een binnenzee. Soms overstroonden zelfs delen van de Bossche binnenstad. Om een idee te geven van deze waterrelende gaan we nader in op de watersnood van janu-

In de winter van 1879/1880 was de Dommel buiten de Vughterpoort bedekt met ijsschotsen die de houten brug buiten de poort vermorzelden. (Litho uit 'Katholieke Illustratie' 13, 1880, nr. 25-26)

Boeren uit Empel dreven bij de watersnood van 1880 hun vee de dijk op waar noodstallen werden ingericht. (Litho uit 'Katholieke Illustratie' 13, 1880, nr. 25-26)

ari 1880. Voorbode van alle onheil was de strenge vorst in december 1879. De temperatuur ging onderuit tot wel twintig graden onder nul. De Maas en de Waal vrozen dicht. Maar nog vóór Oudjaar viel de dooi in en na enkele dagen begon het ijs op beide rivieren te kruien. Stapels ijsschotsen hoopten zich op tegen de dijken. Op 4 januari 1880 bezweek de Maasdijk bij het gehucht Driehuizen, tussen Oijen en Lithoijen. Er ontstond daar een gat van maar

Op deze foto het wassende water van de Beerse Overlaat bij dijk van Oud Orthen in 1918. Met zandzakken wordt de dijk versterkt. (Foto: Stadsarchief)

liefst 500 meter lengte, waarlangs een massa water en ijs de Maaskant in stroomde. Vanuit het oosten werd de watervlakte gevoed door de Beerse Maas, want ook de overlaat bij Beers was overstromd. Onder deze omstandigheden was het nog een geluk bij een ongeluk dat het niet hard waaide.

Rondreis door een rampgebied

Enkele dagen na de dijkdoorbraak bij Driehuizen waren de overstromingen in de Brabantse Maaskant landelijk nieuws geworden. Vandaar dat ook de Katholieke Illustratie belangstelling toonde. Op initiatief van de katholieke priester-politicus Schaepman werd een Watersnoodnummer uitgebracht. Deze 'special' zou voor 50 cent worden verkocht en de opbrengst zou geheel ten goede komen aan de slachtoffers van de ramp. In deze extra editie hoorde uiteraard een ooggetuigenverslag. Een anoniem gebleven verslaggever begon op zaterdag 9 januari 1880 aan een rondreis door het getroffen gebied. Onduidelijk is of hij wandelde of reed. Vanuit 's-Hertogenbosch trok hij noordwaarts langs de spoorlijn richting Hedel. Bij de Brabantse Maasdijk aangekomen, sloeg hij rechtsaf richting Empel. We volgen de goede man en beginnen waar hij begon: in 's-Hertogenbosch!

's-Hertogenbosch

Vanuit de Maas kwam een enorme watervloed met ijsschotsen de Dieze op, in de richting van de stad. De Dieze stroomde dus de andere kant op. De gevolgen daarvan waren zelfs bij de brug bij de Vughterpoot waarneembaar, althans volgens de anonieme verslaggever. De eerste schotsen schoten tussen de houten pijlers door, maar spoedig begonnen ze zich op te hopen vóór de brug. Wanneer nu de onderste ijsschollen, door de zwaarte die haar drukte, kantelden of braken, zoodat enkele stukken tusschen de pijlers konden ontsnappen, dan viel de opgebouwde ijstoren met donderend geraas ineen, om een kwartier daarna weer tot dezelfde hoogte te zijn opgekruid. Het was bij een dezer instortingen, dat de brug aan het geweld niet langer weerstand kon bieden. Een geweldig gekraak, eene diepe buiging, en voort dreef zij, door de nu vrij geworden ijsklompen opgestuwd.

Ongetwijfeld onder de indruk van het natuurgeweld ging de verslaggever op weg. Op zaterdag 9 januari begon ik langs de gekiste spoorbaan 's Bosch-Hedel mijn tochtje. Er hing een dikke mist, maar zoo dik was hij niet of ik kon mij overtuigen, dat de directie der Staatsspoorwegen zeer wijs gehandeld had, met deze lijn voorloopig buiten dienst te stellen. Op vele plaatsen toch had het water onder de spoorstaven gaten gegraven en de twee planken hooge kisting geducht gehavend, terwijl de weg

Ook in 1920 kwam er water uit het oosten. Rosmalen had daar zo te zien veel van te lijden. Een foto uit 'Natuur in Noord-Brabant. Twee eeuwen plant en dier' (1996).

zelf zoo week was als een klomp versch deeg. De kisting waarvan hier sprake is, was hoogstwaarschijnlijk een tijdelijke houten damwand (twee planken hoog) bovenop de spoordijk, aan weerszijden van de rails.

Empel

Het dorp Empel, welks kerktoren de mist voor mijn oog verborg, heeft den naam van zeer arm te zijn en in alle waterrampen meê te deelen, twee eigenschappen, welke het nu juist niet tot een aardsch paradijs maken. Ook thans heeft het zijn deel gekregen. De dikke ijsschollen, welke langs de glooiing van den dijk lagen, en zelfs hier en daar eene plaats hadden weten te bemachtigen op een afgeknotten wilg, gaven mij er eene voorproef van, maar de werkelijkheid was nog akeliger. Het water van den polder en dat van de rivier had over den dijk heen gemeenschap met elkaar en alleen de tot eilanden geworden huizen wezen in die watervlakte de plaats aan waar de dijk moest liggen. (...) In dat water lagen natuurlijk de winteraardappelen, het veevoeder en het hooi, naast het vee de eenige schatten van den Maasbewoner in den wintertijd. Het eerst werd voor het vee gezorgd, maar waar er mee te blijven? In de stallen, – daarvan kon geen sprake zijn, en zoo werden op den dijk, die zelf onder water stond, stallen opgetimmerd, waar men de dieren bij gebrek aan beter herbergde.

Gewande en 't Wild

Verder op bij de Blauwe Sluis, 't Wildt en Gewande was de toestand niet veel beter. Bij de komst van het water was men de huizen ontvlucht en had men zich op den dijk in de open lucht eene woonplaats gemaakt, zoo goed en kwaad het ging. Ik zag er nog de overblijfselen van in de talrijke oude en kreupele meubeltjes die op den dijk stonden en die op een afslag van ouden rommel zelfs onwaardig zouden geacht worden in het gelid te

staan naast de armzalige meubelstukken welke men daar gewoonlijk te zien krijgt. En toch, de menschen hebben niets beters. De meeste der Maaskanterers zijn arm en kunnen alleen in hun onderhoud voorzien, wanneer de rivier zich binnen de dijken houdt, wat echter nooit het geval is.¹⁹ Nu wachtte het traject richting Alem, dat toen nog aan de Brabantse Maasoever lag. Van daaruit werd oostwaarts de dijk gevolgd langs Maren en Kessel naar Lith. Na Lith kwam Lithoijen, waar de verslaggever in een bootje stapte om de dijkdoorbraak bij Driehuizen te zien. Op zaterdagavond arriveerde hij in Oss, waar hij gedurende den zondag verbleef om een weinig uit te rusten van den vermoeienden tocht van zaterdag. Op maandag 11 januari 1880 keerde onze ooggetuige via Heesch en Geffen terug naar 's-Hertogenbosch.

* Henk Buijks is regionaal historicus bij het Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) en deskundige op het terrein van de waterstaatsgeschiedenis van Noordoost-Brabant.

Noten

- 1 D. Hoogma en A. Steketee, 's-Hertogenbosch Waterstad ('s-Hertogenbosch 1996), p. 13.
- 2 A. van Drunen e.a., 'Vestingstad in een moeras. Een geografische beschrijving', in: 's-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990 (Zwolle/'s-Hertogenbosch 1997), p. 40.
- 3 H.G.J. Buijks, "Van den Grave aff totter Diezen toe". Bijna 700 jaar waterschappen in het Maasland 1307-1996 (Oss 1996), p. 23-33. Zie ook: B.C.M. Jacobs, Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629. De bestuursorganisatie van een Brabantse stad (Assen/Maastricht 1986), p. 162-163.
- 4 Jacobs a.w., p. 162.
- 5 G.F. van der Ree-Scholten, De grensgebieden in het noordoosten van Brabant ca. 1200-1795. Institutionele en juridische aspecten (Assen/Maastricht 1993), p. 113-114.
- 6 Buijks a.w., p. 30-31; 39-40.
- 7 Ree-Scholten a.w., p. 116, 120.
- 8 R.A. van Zuijlen Jr, Inventaris der archieven van de stad 's-Hertogenbosch (...), Stadsrekeningen, 1e deel: van 1399-1568 ('s-Hertogenbosch 1863), p. 42.
- 9 Zuijlen a.w., p. 210.
- 10 Zuijlen a.w., p. 421.
- 11 Zuijlen a.w., p. 461-462.
- 12 Zuijlen a.w., p. 658.
- 13 C.R. Hermans, Verzameling van charters en geschiedkundige bescheiden betreffende het Land van Ravensteyn, I ('s-Hertogenbosch 1850), p. 781-783.
- 14 Hermans a.w., p. 441-445. Zie ook: Ree-Scholten a.w., p. 118-119.
- 15 Buijks a.w., p. 51; Hermans a.w., p. 450-469; Ree-Scholten a.w., p. 119.
- 16 Ree-Scholten a.w., p. 119-120.
- 17 Zie bijvoorbeeld: H.G.J. Buijks, 675 jaar waterschappen in de Maaskant 1309-1984 (Oss 1984), p. 15-16.
- 18 Zie hierover o.a.: Hoogma a.w., p. 103-106.
- 19 Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Katholieke Illustratie, jrg. 13 (1879-1880) nr. 25-26: Extra nummer 'De Watersnood in 1880', p. 195-196.

Glas-in-loodramen in Brabanthallen

Gekleurde visie op Brabantse landbouw

Ed Hupkens*

In 1931 opende burgemeester Frans van Lanschot het eerste, geheel overdekte veemarktcomplex van Nederland: de Bossche Veemarkt. De architectuur vermengde de stijl van de expressionistische Amsterdamse School met die van het traditionalisme. Het imposante gebouw is zo bijzonder, dat het in mei 2001 op de lijst van rijksmonumenten is geplaatst. De runderhal van toen is thans een geavanceerd congres- en vergadercentrum. De imposante glas-in-loodramen uit het voormalige, karakteristieke Veemarktrestaurant zijn na een grondige restauratie vorig jaar teruggeplaatst.

Juni 2001 hield – door verscheidene oorzaken – de veemarktfunctie op te bestaan. De nieuwe exploitant Libéma (vanaf 1991) maakte bekend de tot Brabanthallen omgedoopte Veemarkt te willen omzetten naar congres- en evenementenhallen. In de periode 2004-2007 werden diverse renovaties en aanbouwen gerealiseerd. In 2009 ging de verbouwing van het rijksmonumentale deel van de Brabanthallen van start. Onderdeel hiervan was de restauratie en terugplaatsing van de glas-in-loodramen uit de voormalige Bruggezaal (het restaurant; zie voor de restauratie hiervan ook *Bossche Bladen* 2011 nr. 2). Op 26 november 2010 openden commissaris van de koningin Van de Donk en burgemeester Rombouts het complex onder de naam ‘1931 Congrescentrum Brabanthallen’.

Afbeelding met pluimvee. (Foto: Maarten Enderman/BAM)

Een geschenk van de Zwolsche Paarden- en Veeverzekeringsmaatschappij. (Foto: Maarten Enderman/BAM)

Glas in lood

Glas in lood is de benaming voor een vensterraam bestaande uit stukken glas gevat in loodlijsten. In een eenvoudige uitvoering vormen de loodlijsten een rechthoekig raamwerk waarin stukken blank vensterglas gevat zijn. Glas in lood werd destijds gebruikt omdat een raam uit één stuk niet te maken viel. Glas in lood leent zich uitstekend voor kunstzinnige uitvoeringen, met kleurrijke voorstellingen. De techniek van glas in lood is al zeer oud. Stukken gekleurd of gebrandschilderd glas worden naar het patroon van de gewenste voorstelling gesneden en gevat in H-vormige loodlijsten, die op de punten waar zij elkaar kruisen aan elkaar worden gesoldeerd. Om het raam waterdicht te maken wordt tussen de loodlijst en het glas een kit (stopverf aangelengd met lijnzaadolie) aangebracht. Brandschilderen is een eeuwenoude techniek om op glas te tekenen. In de middeleeuwen paste men de techniek al toe, vooral ter versiering van kerkraden. Met behulp van een borstel wordt een mengsel van azijn, gom en pigmenten op het glas aangebracht, waarna de pigmenten in een oven op hoge temperatuur in het glas worden gebrand. In de vier gebrandschilderde ramen in de kapel van het Sint Anna Aalmoeshuis in Leiden bevindt zich het oudste glas in lood van Nederland: een aantal wapenmedaillons uit 1492. De Goudse Glazen in de Sint-Janskerk van Gouda werden vanaf 1555 door de fameuze Goudse glazeniers Dirck en Wouter Crabeth vervaardigd.

Majeure opknabbeurt

Glas in lood trekt bij velen de aandacht door het magnifieke spel van licht, kleuren en vormen. Voor het Tilburgse Glas Bewerkingsbedrijf Brabant (GBB)

is het een passie waar men elke dag mee bezig is. Medio september 2009 startte het GBB met de restauratie van de glas-in-loodramen uit de uit 1931 stammende Bruggezaal. Ad van den Hoven en Willem van der Eerden waren namens het GBB verantwoordelijk voor de majeure opknabbeurt. Samen met de kunstenares Peggy Hermans voerden de twee glas-in-loodzetters de herstelwerkzaamheden uit. Adviseur wat betreft de verbouwing aan de Bruggezaal was Croonen & van Soest Architecten BNA uit Rosmalen, dat de ramen lange tijd opgeslagen had. De restauratie van het glas in lood, elk van ongeveer twee vierkante meter, geschiedde in opdracht van de nv Mei, de Maatschappij tot Exploitatie van Industriegebouwen. In het gemeentelijk Voorontwerp Bouwkostenraming is een inventarisatie van de glas-in-loodramen opgenomen, bestaande uit een locatieaanduiding en een status. De vijftien middenramen zijn alle verdeeld in vier aparte delen: horizontale roeden. De staat van de kozijnen, het glas en het lood wordt in het rapport vermeld. In de meeste gevallen werd die beoordeeld als 'matig tot slecht'. Alle werken moesten worden ontlood en de zettingen van het glas in het lood vernieuwd worden. Alle glasonderdelen werden één voor één gereinigd. In sommige ramen ontbraken kleine, gebrandschilderde delen of waren ruitjes gebroken. Ook het houten raamwerk diende vervangen en nieuw glas-in-loodkit aangebracht te worden. Een klus die de zusterbedrijven Hazenberg en Nico de Bont voor hun rekening namen. Het voormalige veemarktrestaurant de Bruggezaal is omgedoopt tot restaurant Galloway. Na de restauratie van de glas-in-loodramen is het een schitterende gelegenheid geworden, waar het moderne comfort zich mengt met het authentieke karakter uit 1931.

Beeld agrarisch leven

Het GBB restaureert veel historische, gebrandschilderde glas-in-loodramen. Veelal betreft het devote of religieuze

afbeeldingen. De ramen uit de Brabanthallen geven in prachtige, heldere kleuren een kijk op het ambacht van de glazenier. Het gaat om geometrische en figuratieve, deels gebrandschilderde glas-in-loodramen van de hand van verscheidene glaskunstenaars. De voorstellingen geven een goede impressie van het agrarische leven in Brabant rond de jaren dertig van de vorige eeuw, de crisisjaren. Te bewonderen zijn 'Kudde schapen binnen omheining', 'Afbeelding met pluimvee', 'Paard en koeien', 'Boer melkt koe', 'Drie koeien', 'Boer en boerin met geiten, schapen en varkens', 'Boer ploegt zijn land met behulp van 5-tal paarden', 'Handjeklap' en 'Twee boeren op het land'. Ook de huidenhandel ('Een looiwat waarin de huiden gelooid worden') en kaasfabricage ('Afbeelding van een kaasfabriek waar de wrongel wordt gesneden') zijn in een tableau uitgebeeld. Voorts is er een afbeelding van het kantoorgebouw van 'Het Nederlandse Rundveestamboek Oppericht 1874' en eveneens een mythologisch portret: 'Afbeelding van de Hermes, god van de handel, met op de achtergrond een koe en paard'. De glaswerken gaan een enkele keer vergezeld van aloude spreuken, zoals 'Waar handel groeit, welvaart bloeit' (Grossiers Vereniging van den Vleeschhandel). Het credo van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond ontbreekt niet: 'Cruce et aratro – met kruis en ploeg'.

Schenkeningen

Uit dossiers van het Secretarieel Archief van de gemeente 's-Hertogenbosch komt naar voren, dat alle glaswerken schenkingen waren van personen en instellingen, die geassocieerd waren met de veehandel en het agrarische leven. In brieven aan de directeur van Gemeentewerken, ir. J.A.H. Pery, vermeldde burgemeester F.J. van Lanschot nauwgezet wie wat had geschonken. De Stieren- en Geitenfokvereniging en de Bossche Melkbezorgings-

*Het credo van de Boerenbond: Cruce et aratro – met kruis en ploeg.
(Foto: Maarten Enderman/BAM)*

vereniging, beide uit Orthen, gaven geld evenals Het Bosch Gemengd Koor, de Nederlandsche Bond van Veehandelaren en de Nederlandsche Bond van Café-Restauranthouders en Slijters. Ook particulieren, zoals de heren Van de Vorm uit Boxtel, Fentener van Vlissingen en Dr. G. Tervoert uit Zwolle, droegen bij. Jean Ceulemans te Antwerpen schonk 500 Belgische francs! Soms werd een geheel raam geschonken, zoals door de N.C.B. Kring 's-Hertogenbosch, de Veeverzekering G. Lugtigheid, P. de Gruijter en Zoon, de Zwolsche Paarden- en Veeverzekerings Maatschappij, de Nederlandsche Bond van Veehandelaren en Huize Bergen uit Vught. Melkinrichting Sint Jan was wel heel genereus met de donatie van twee gebrandschilderde ramen, 'betrekking hebbende op den landbouw en het veehoudersbedrijf'. Maar de R.K. Slagerspatroonsvereniging St. Nicolaas spande de kroon door drie gebrandschilderde glas-in-loodramen te schenken.

De Bossche burgemeester bood aan alle donateurs van een of meer gehele ramen als dank een in koper gedreven gedenkpenning aan.

Glazeniers

De term glazenier wordt gebruikt om een kunstenaar aan te duiden, die kunstzinnige glasobjecten maakt die als ruit in een gebouw geplaatst kunnen worden. Van acht ramen uit de Bruggezaal is bekend wie de ontwerper en/of glazenier is geweest. Zij vermeldden hun naam op het glaswerk. De enige Bossche glazenier is Kees van Stiphout ('s-Hertogenbosch 1908 - 's-Hertogenbosch 1948) die een opleiding tot glasschilder volgde aan de Koninklijke School voor Kunst, Techniek en Ambacht (K.T.A.) in 's-Hertogenbosch. Zijn leermees-

Het bekende handjeklap in beeld gebracht. (Foto: Maarten Enderman/BAM)

ters waren Piet Slager en André Verhorst. Het raam 'Waar handel groeit, welvaart bloeit' is van zijn hand. Drie ramen zijn ontworpen door André Verhorst. De naam van André Verhorst (Rotterdam 1889 – 's-Hertogenbosch 1977) is onlosmakelijk verbonden met onze stad. Hij had meer dan 35 jaar de leiding over de kunstafdeling van de Koninklijke School. Oorspronkelijk schoolmeester, koos hij in 1912 definitief voor het kunstenaarschap: tekenaar, schilder, glazenier, medailleur. Hij volgde de opleiding aan de Academie voor Beeldende Kunsten te Rotterdam. Een van zijn leermeesters was Huib Luns. André Verhorst ontwierp voor de Bruggezaal de ramen 'Afbeelding met pluimvee', 'Een looivat waarin de huiden gelooid worden' en 'Boer ploegt zijn land met behulp van 5-tal paarden'.

De drie door André Verhorst ontworpen ramen zijn uitgevoerd door de glazenier Toon Berg (Delft 1877-Dordrecht 1967). Na zijn studie aan de Academie van Beeldende Kunsten te 's-Gravenhage ging hij in de leer bij het atelier 't Prinsenhof in Delft. Daarna was hij een tijdlang als chef werkzaam bij de Koninklijke Nederlandsche Glasfabriek J.J.B.J. Bouvy in Dordrecht. Toon Berg heeft een zeer omvangrijk glazeniersoeuvre nagelaten. Naast zijn eigen ontwerpen voerde hij werk uit van André Verhorst, Friso ten Holt en Antoon Derksen van Angeren. Hoewel het werk van Berg verspreid is over heel Nederland, is het duidelijk geconcentreerd in het gebied rond Dordrecht en Rotterdam. Zijn werken van voor de Tweede Wereldoorlog zijn kwalitatief de beste. De stijl van Verhorst varieert van traditioneel-eclectisch tot abstract. Ook diens onderwerpen variëren: religieus, profaan en ornamenteel.

Vier ramen zijn van de hand van de Rien van der Pol (Heusden 1903 – Vlijmen 1973), die als kunstschilder en glazenier in Haarsteeg woonde en werkte. Vanwege zijn haarkleur stond hij bekend als 'de Rooije Rembrandt'. Van der Pol studeerde aan de K.T.A. in Den Bosch onder Huib Luns en Piet Slager. Rond 1928 koos hij definitief voor het kunstenaarschap en ging naar Wenen om aldaar aan de Kunstgewerbeschule zijn studie af te ronden. De vier door hem ontworpen ramen in de Bruggezaal zijn 'Boer en boerin met geiten, schapen en varkens', 'Het Nederlandse Rundveestamboek Oppericht 1874', 'Afbeelding van de Hermes, god van de handel, met op de achtergrond een koe en paard' en 'Twee boeren op het land'.

Voor meer informatie over het congrescentrum en het restaurant kunt u terecht op <http://www.1931.nl/>

* Ed Hupkens is als vrijwilliger werkzaam bij de BAM

Bronnen:

- B. Be aard, 'Rien van de Pol (1903-1973), ook een bekend glazenier', in: *Met Gansen Trou* 57 (mei 2007) nr. 5, p. 65-74
- K. Bechtold, 'Van handjeklap naar netwerken', in: *Brabants Dagblad*, 26 november 2010
- M. Coppens, O. Donkers en L. Pirenne, *Mensen en dieren op de Bossche Veemarkt* (2e druk, 's-Hertogenbosch 1975)
- M. Enderman, 'Het veelkleurige restaurant van de Veemarkt', in: *Bossche Bladen* 2011 nr. 2 p. 66-69
- C. Hoogveld e.a., *Glas in lood in Nederland 1817-1968* (Den Haag 1989)
- Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Secretarieel Archief vanaf 1920, map 2254, 2255 en 2256: *opening Veemarkt*
- Idem, Collectie Roelands, inv.nr. 285: *West, Brabanthallen*
- Stadsblad, *Van handjeklap naar internet*, Jubileumnummer 40 jaar Stadsblad ('s-Hertogenbosch 2010)
- *Voorontwerp met bouwkostenraming voor restauratie, onderhoud en een mogelijke planinvulling van de Heusden- en Altenahal met Voorbouw* ('s-Hertogenbosch 2006)
- T. Wagenaars, 'Ambachtelijkheid Brabant in beeld', in: *Brabants Dagblad*, 29 september 2009

De ark van Noach onderzocht

Infrarood maakt Jeroen Bosch zichtbaar

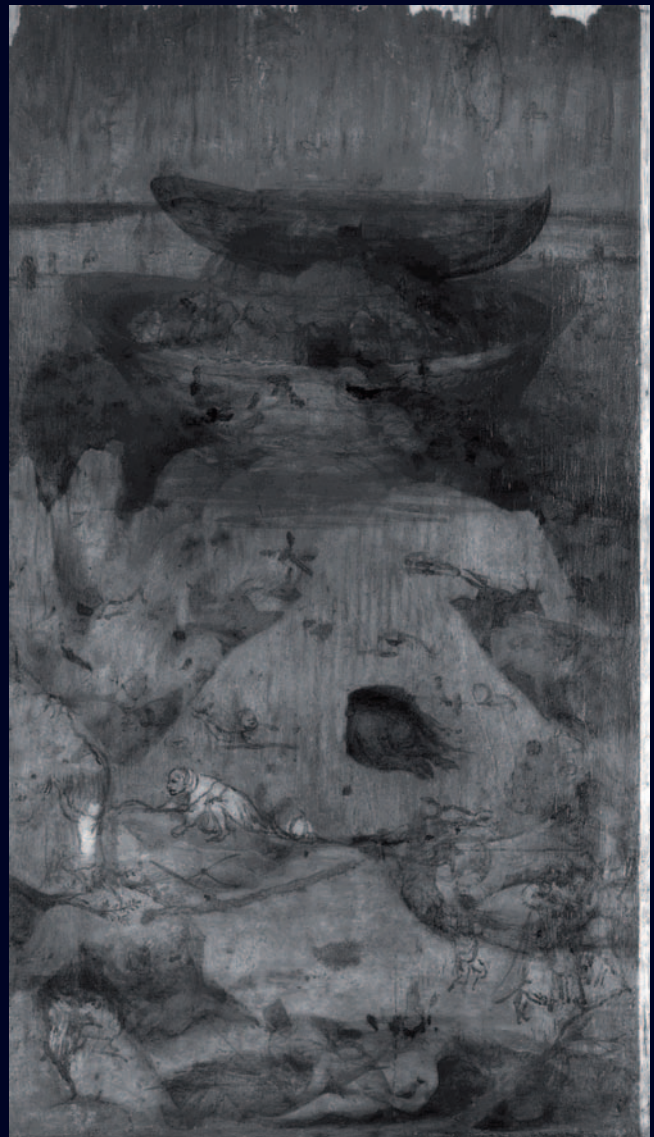
Ronald Glaudemans

Onderzoekers van het Bosch Research and Conservation Project (BRCP) zijn erin geslaagd voorbereidende onderschilderingen van een werk van Jheronimus Bosch zichtbaar te maken die tot nu toe volledig onbekend waren.

Het gaat om het omstreeks 1514 geschilderde paneel van 'De ark van Noach op de berg Ararat na de Zondvloed', dat eigendom is van Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam.

Het in 2010 gestarte internationale onderzoeksproject van het BRCP naar de schilderijen van Bosch heeft tot doel in de komende jaren alle schilderijen van de middeleeuwse schilder opnieuw te onderzoeken en te documenteren.¹ Het project wordt uitgevoerd om meer te weten te komen over de stijl en techniek waarin Bosch werkte en om de bewaartoeestand van de circa dertig overgeleverde werken beter in kaart te brengen. Een onderzoeksteam van vijf personen reist langs alle musea waar werk van Bosch hangt om het te bestuderen en te documenteren. Het doel is om een grote verzameling gegevens op te bouwen van de verschillende werken die onderling goed zijn te vergelijken. Technische hulpmiddelen zoals macrofotografie in kunstlicht en in infrarood, evenals infraroodreflectografie spelen hierbij een belangrijke rol. Met deze laatste techniek kan door verflagen heen worden gekeken en worden de voorbereidende tekening en onderschildering zichtbaar. Het onderzoeksproject loopt nog tot en met 2016, wanneer het 500e sterfjaar van Bosch wordt herdacht en de onderzoeksresultaten worden gepresenteerd in een tentoonstelling in het

Noordbrabants Museum in 's-Hertogenbosch. Het team deed een spectaculaire ontdekking bij het onderzoek van *De ark van Noach* in Rotterdam. Dit aan twee zijden beschilderde eikenhouten paneel maakte deel uit van een drieluik, waarvan het middeleeuwse deel niet bewaard bleef. De schildering stelt de wereld na de zondvloed voor, terwijl de pendant mogelijk de verdorven wereld voor de zondvloed verbeeldt. Zichtbaar is de ark, hoog op de berg Ararat, met Noach en zijn gezin erin. Uit de ark komt een lange stoet dieren die in het landschap verdwijnt. Op de voorgrond zijn dode figuren en dieren weergegeven, de slachtoffers van de zondvloed. Onder de ark zoals die op het schilderij te zien is, blijkt een veel groter schip getekend dat later door de kunstenaar is overschilderd. Daarbij is de ark veel kleiner uitgevoerd en verder naar achter in het landschap geplaatst. De onderschildering verradt verder tal van figuren en dieren in de ark, en niet daarbuiten. Over de mogelijke reden voor deze verandering zullen de onderzoekers zich de komende tijd het hoofd gaan breken. Zeker is wel dat de nu aan het licht gebrachte wijziging de schilder in staat heeft gesteld een veel grotere variëteit aan dieren uit te beelden, die bovendien in een lange stoet uit het schip lopen, terwijl ze in de eerdere opzet alle in de open ark waren opgesteld. In de onderste helft van het paneel zijn in de onderschildering allerlei figuurtjes zichtbaar geworden die in het uiteindelijke schilderij helemaal niet voorkomen. Opmerkelijk genoeg lijken de geschetste figuren van de onderschildering in tegenstelling tot de uiteindelijke schildering niet dood, maar staand, kruipend of klimmend weergegeven. Dit laat zien dat Bosch niet alleen de compositie wijzigde, maar ook het concept. Deze gewaarwording geeft wellicht enig inzicht in het denkproces dat de schilder doormaakte tijdens de creatie van een dergelijke schildering. En dat is waarachtig geen kleine ontdekking in het beperkte oeuvre van een schilder waarover zo weinig bekend is.

'De Ark van Noach' in Boymans Van Beuningen is met behulp van moderne technieken opnieuw onderzocht. De resultaten waren verrassend. Links het paneel zoals het in Rotterdam te zien is. Rechts hetzelfde paneel, waarop door middel van onder andere infrarood de ondertekening zichtbaar is gemaakt. Ondermeer is op de ondergrond de Ark groter getekend. (Bosch Research and Conservation Project; foto: Rik Klein Gotink).

Bronnen:

- Persbericht BRCF, 7 juli 2011
- Website Radboud Universiteit Nijmegen, Faculteit der Letteren
- J. Koldewij, P. Vandenbroeck en B. Vermet, *Jheronimus Bosch, alle schilderijen en tekeningen* (Rotterdam 2001)

Noot

- 1 Het *Bosch Research and Conservation Project* (BRCF) is een internationaal kunsthistorisch onderzoek. Moderne technologie wordt ingezet voor een fundamentele herwaardering van het werk van Jheronimus Bosch (ca. 1450-1516). In dit project werken kunsthistorici, conservatoren en restauratoren van instellingen uit de hele wereld samen om het erfgoed van één van 's werelds meest creatieve kunstenaars ooit te analyseren en te conserveren. De tentoonstelling in 2016, een half millennium na de dood van Jheronimus Bosch, is onderdeel van de meerjarige manifestatie *Bosch 500*. De organisatie hiervan berust bij stichting Jheronimus Bosch 500, die daarin samenwerkt met onder meer de gemeente 's-Hertogenbosch, het Noordbrabants Museum en het Jheronimus Bosch Art Center.

Gerinkel

Wat was ik er graag bij geweest toen in 1602 in Middelburg een grote lading Chinees porselein werd geveild. Voor het eerst kon men in de Republiek massaal kennismaken met dit bijzondere materiaal. Het is lastig om de indruk die dit gemaakt moet hebben op de Middelburgers van destijds naar onze moderne tijd te vertalen. In mijn eigen beleving moet het dezelfde impact hebben gehad toen ik als stadsjongen midden in de nacht in een verlaten vallei in Wales naar de hemel keek en tot mijn verbijstering moest concluderen dat er meer, ongelooflijk veel meer was, dan alleen de poolster en de Grote Beer. Zo 'buitenaards' als mijn ervaring was zo zal zeker ook die eerste kennismaking met het porselein zijn geweest. Het glanzende maar koele, helderwitte porselein met haar dunne scherf en haar even sierlijke als exotische figuren in vloeiende kobaltblauwe lijnen was beslist van een andere planeet. Het verschil met ons Nederlandse vaatwerk kon ook niet groter zijn. Nergens in ons brede assortiment van aardewerken kommen en borden was iets van de grandeur van het porselein te herkennen. Zelfs het veelkleurige en ogenschijnlijk elegante majolica deed flets en plomp aan in vergelijking met de ranke verschijning van het blauw-witte wereldwonder.

Hoewel porselein al ruim voor 1602 in Europa bekend en begeerd was, was het dermate schaars en kostbaar dat het alleen was weggelegd voor de smalle en zeer welvarende bovenlaag van koningen en keizers. Toen de rest van de bevolking kennismaakte met porselein was echter iedereen verkocht. Niet

dat iedereen zich ook porselein kon veroorloven. Zeker in de beginperiode konden alleen de rijksten zich de aanschaf van het 'witte goud' permitteren. Het duurde echter niet lang voordat men het porselein ging namaken. Omdat men niet de beschikking had over de voor porseleinproductie zo noodzakelijke porseleinaarde, nam men zijn toevlucht tot een list. Men maakte een bord van een lichtgekleurd kleimengsel en bedekte dit aan twee zijden met tinglazuur en versierde het met blauwe oosterse motieven. Na het bakken ontstond een voorwerp dat officieel *faïence* werd genoemd maar uiterlijk zeer grote gelijkenissen vertoonde met porselein. Met name in Delft slaagde men er in de loop van de 17e eeuw in om zowel in vormgeving als decoratie het oosterse origineel zeer dicht te

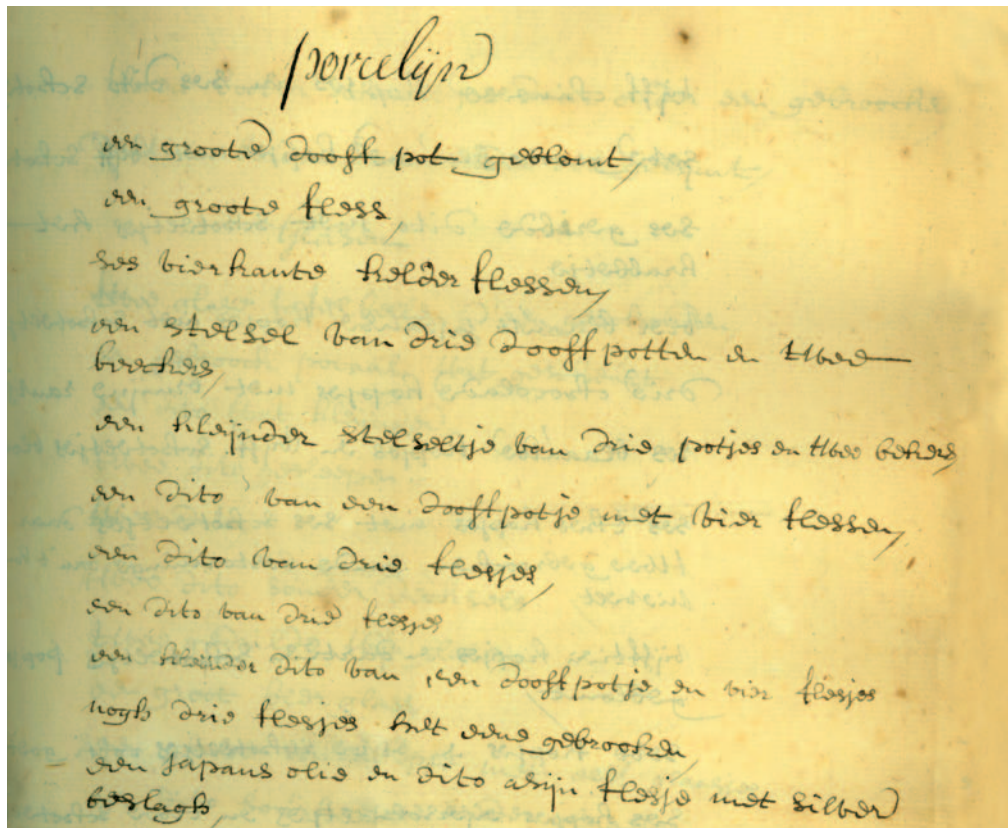
Porseleinen scherven aangetroffen bij de opgravingen aan het Loeffplein. (Foto: Stefan Molenaar/BAM)

benaderen en op een aantal punten zelfs te overtreffen.

Het is verleidelijk om het verschil tussen beide producten te koppelen aan de archetypische verschillen tussen oost en west. De esthetische, ogenschijnlijk emotionele en ondoorgroondelijke oosterling versus de ruwe, uit de klei getrokken en met een dun laagje beschaving bedekte westerling.

Voor de liefhebber is het verschil tussen het Chinese porselein en de Delftse tegenhanger onmiskenbaar. Wanneer men met de ring tegen het porseleinen bord tikt, hoort men een hoog zingend geluid.

Wanneer men hetzelfde doet bij een bord van eigen fabriek hoort men slechts een lusteloos gebrom. Voor wie nog twijfelt, is er de ultieme maar fatale test. Gooit men het porseleinen bord op de plavuizen dan hoort men een welluidend gerinkel. Het Delftse bord echter maakt na aanraking met de grond een ingetogen, ploffend geluid. Het lijkt er op dat in Den Bosch deze valproef niet vaak is uitgevoerd want we treffen bij opgravingen slechts zeer zelden scherven van porselein aan. Het is echter waarschijnlijker dat porselein nooit een veelvoorkomend goed is geweest in onze stad. Wellicht omdat men te ver van de bron zat of misschien gewoon omdat men er geen geld voor (over) had? In Den Bosch moest men het dus hoofdzakelijk doen met doffe dreunen, vermoedelijk wel direct gevolgd door het hoge gegil van de onhandige dienstmeid.

Rijke Bosschenaren bezaten soms heel veel 'porseleinen' voorwerpen. Of werd Delfts aardewerk in de bronnen ook 'porselein' genoemd? Afgebeeld is een gedeelte uit de boedelinventaris van Johan Ruysch uit de Peperstraat, opgemaakt op 19 april 1722. (Stadsarchief, Notarieel Archief 2984 fol. 168)

Bossche noot

Geen redding van Beerse Maas

Uit het dagblad *De Noord-Brabanter* van 7 februari 1850 (op site Koninklijke Bibliotheek):

'Het water is in deze stad (Den Bosch) nog wassende (...) de Beerse Maas (steeg) een halven voet. (...) Waar men het waagt over de wallen naar buiten te zien, ontwaart men water en niets dan water. Wil men de hoofdstad van Noord-Brabant bij iets vergelijken,

men vergelijke haar bij het eiland waarop Robinson Crusoe gevangen zat: en toch kan die ongelukkige stad geen medelijden vinden, noch bij de regering, noch bij de vertegenwoordiging. Het ongelukkigste van allen is dat èn Koning (Willem II) èn Ministers de NOODZAKELIJKHEID tot redding erkend hebben, en toch komt geene redding. (...) Wat dan met het aanzienlijkste gedeelte van Noord-Brabant?... (...) Wij vernemen dat (... de) dijk

aan de Dommelszijde te Vught doorgebroken is en dientengevolge het dorp onder water staat. (...) Wij vernemen dat eergisteren nacht gansch Empel op de been, of liever op den dijk is geweest: de mannen om te werken en de vrouwen en kinderen om niet door het water verzwolgen te worden, waarvoor veel gevaar was.'

JB

Nieuws van de Boschboom

Deze zomer is 's-Hertogenbosch verblijd met een groot splinternieuw ziekenhuis. Tegelijk is het thema van ons stedelijk historisch programma *De Tijdreiziger* voor de geschiedenismaand oktober: 'IK EN WIJ, sociale ontwikkeling door de eeuwen heen'.

De Boschboom organiseert daarom op 25 oktober een middag over de geschiedenis van de geneeskunde en het begrip sociale volksgezondheid. Via onze contacten met het Leuvens Historisch Genootschap, dus via onze zusterstad, hebben we daarvoor professor Paul Broos benaderd. Eind september is er van zijn hand bij het prestigieuze Davidsfonds een fraai boek verschenen: *Over Geneeskundigen en Geneeskunst*.

In 1945 geboren in Sint-Antonius Brecht, twijfelde Broos lange tijd tussen geschiedenis en geneeskunde, maar koos uiteindelijk voor het laatste. In 1976 werd hij chirurg en bleef verbonden aan de Leuvense Universitaire ziekenhuizen. Hij promoveerde in 1984 aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen op een proefschrift over heupfracturen bij ouderen. Daarna doceerde hij als hoogleraar jarenlang aan de KU Leuven. Een breed scala aan studenten vulde zijn volle collegezalen: van toekomstige artsen, tandartsen en verpleegkundigen tot zelfs ingenieurs in de Biomedische Technologie! Als schrijver en eminent spreker was hij goed voor honderden publicaties en voordrachten.

Toen hij in oktober 2010 tot het emeritaat werd toegelaten kon hij zich weer aan zijn oude liefde wijden: de geschiedenis en vooral die van de geneeskunde. De weerslag van deze interesse is nu dus te vinden in zijn boek *Over Geneeskundigen en Geneeskunst*.

Zijn met vele beelden verluchte lezing op 25 oktober 14.30 uur in de Verkadefabriek zal zich vooral richten op de 19e eeuw als scharnier voor de ontwikkeling van de geneeskunde en de sociale volksgezondheid. Halverwege deze eeuw beïnvloedden twee belangrijke ontdekkingen sterk het geneeskundige handelen: de opkomst van de algemene anesthesie en de vaststelling dat micro-organismen de oorzaak zijn van heel wat ziekten. Op het einde van de 19e eeuw zijn de opvattingen over ziekte, behandelingsmethoden en hygiëne dan ook totaal gewijzigd. Er was meer vooruitgang geboekt dan in vier eeuwen voordien. Heel wat infectieziekten en epidemieën, die de wereld hadden geteisterd, waren overwonnen of op zijn minst ingedijkt. In de Westerse landen konden stilaan van een sociale volksgezondheid spreken!

Als Boschboom zijn we er trots op U op 25 oktober professor Paul Broos te mogen presenteren. U bent allen van harte uitgenodigd!

Nieuws van de BAM

Afscheid Hans Janssen

De BAM nam onlangs afscheid van oud-stadsarcheoloog en oud-redacteur van *Bossche Bladen*, Hans Janssen. Sinds Hans in juli 1977 startte met een opgraving op de Bossche Markt, was hij verbonden aan de gemeentelijke afdeling die nu BAM heet. Bij zijn afscheid werden zijn verdiensten voor de stad, en dat waren er genoeg, door verschillende sprekers aangehaald. De sprekers waren het over één ding roerend eens; ze vonden het allemaal spijtig dat hij vertrekt. Vanwege het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd is er een punt gezet achter zijn dienstverband. Maar dat wil niet zeggen dat

Op deze foto oud-stadsarcheoloog Hans Janssen op een feestelijke bijeenkomst van de BAM in 2010. (Foto: BAM)

we niets meer van Hans zullen horen. Want eerst zal er in het najaar nog een 'vriendenbundel' verschijnen. Onder de titel *Putten uit het Bossche verleden. Vriendenbundel voor Hans Janssen ter gelegenheid van zijn afscheid als stadsarcheoloog van 's-Hertogenbosch* is door collega's en vrienden van Hans een boek samengesteld met artikelen die als gezamenlijke noemer het verleden van 's-Hertogenbosch hebben. Zeer diverse onderwerpen uit de Bossche archeologie, bouwhistorie en archieven komen in dit boek aan bod. Daarnaast bereidt Hans op een iets langere termijn zelf de uitgave voor van een bijzonder boek. Want er worden al geruime tijd inspanningen verricht om tot een synthese van het Bossche archeologisch onderzoek te komen, een uitwerking van de belangrijkste

opgravingen. Samen met de collega-archeologen van de BAM werkt Hans de komende tijd nog aan dit ambitieuze project, dat een standaarduitgave over de (vroeg) stadsgeschiedenis moet opleveren. Een boek waarnaar door menigeen in de stad reikhalzend wordt uitgekeken. De eindeloze rij publicaties van Hans kennende, zullen we niet teleurgesteld worden in zijn 'Magnum Opus'. We kunnen niet wachten!

Nieuws van het Stadsarchief

Aanwinsten

- Aanvulling archief PvdA, 2009-2010, 0,3 m
- Aanvulling archief Studiekring Thomas More, ca. 1994-2010, 0,1 m (niet openbaar)
- Archief van BOFA (Bossche Film Amateurs), ca. 1975-2010, 0,5 m
- Archief Wijkraad Muntel-Vliert-Orthenpoort, ca. 1980-2006, 1 m
- Boek en foto's betreffende de 53rd Welsh Division, ca. 1944-1946, geschonken door de heer Van der Lee
- De Noordbrabanter, Staat en Letterkundig Dagblad, 1861, geschonken door Jan de Wit
- Enige boeken en krantenartikelen (o.a. betreffende de 2e wo) van mevr. Sars-Crèbolder
- Speciale Engelstalige editie van het Provinciaal Noordbrabantsch Dagblad van 27 oktober 1945 bij de herdenking van de bevrijding, van de heer Van Helvoort
- Collectie foto's van Den Bosch vervaardigd en geschonken door de heer F.W. Pelzer, 12 albums, 1971-2001
- 5 foto's uit 1985 van de veemarkt in de Brabanthallen, uit het Historisch archief van ABN/AMRO
- 11 ansichtkaarten van Den Bosch, ca. 1890-1910, uit de collectie Corrie van de Linden en ontvan-

gen van het Regionaal Archief Tilburg

- 3 foto's van Wandelsportvereniging E.W.S.V. uit ca. 1932 van mevr. De Jong-Vermeeren

Zaterdagopenstelling

Het Stadsarchief is de komende maanden geopend op de zaterdagen 5 november, 3 december en 7 januari, telkens van 09.30-17.00 uur.

Overleden

Op 15 juli 2011 overleed na een slopende ziekte, toch nog vrij plotseling, onze collega Peter van den Dungen. Peter werkte ruim dertig jaar bij de Gemeente 's-Hertogenbosch. Aanvankelijk was hij in dienst bij Gemeentewerken en sinds 1993 bij het Stadsarchief. Hier kreeg hij de leiding over een project om de achterstanden in de gemeentelijke archivering op te lossen. Na voltooiing hiervan werd Peter in 2002 aangesteld als gemeentelijk archiefinspecteur. Vanuit zijn grote vakkennis verzag hij velen gevraagd en ongevraagd van advies. Eerder dan belegend te zijn werkte hij liever zelf actief mee aan oplossingen. Met Peter is niet alleen een deskundige maar ook een aimabele collega van ons heengegaan. Moge hij rusten in vrede.

Website Bossche Bladen

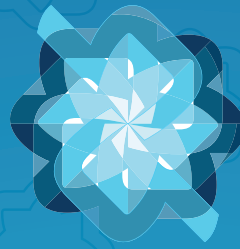
Sinds enige tijd is de website www.bosschebladen.nl actief. Hierop vind u informatie over het tijdschrift *Bossche Bladen* en de daarin samenwerkende organisaties. Op elk woord uit de verschenen teksten kan gezocht worden. Alle artikelen van het tijdschrift (en zijn voorganger 's-Hertogenbosch) over de jaren 1992-2008 zijn te downloaden. Tenslotte vindt u hier informatie over het aanmelden als abonnee of als lid/abonnee van/via

Cultuurhistorische Vereniging 'de Boschboom'.

Maand van de Geschiedenis

Niet langer een week, maar de hele maand oktober is dit jaar uitgetrokken voor de landelijke 'Maand van de Geschiedenis'. Het landelijke thema van deze maand is 'Ik en wij'. 's-Hertogenbosch neemt dit over, met de ondertitel 'zorg in 's-Hertogenbosch door de eeuwen heen'. In 's-Hertogenbosch concentreert een groot deel van het maandprogramma zich in en om de Hinthamerstraat. In deze omgeving was van oudsher een aantal 'zorginstellingen' gevestigd: het Groot Ziekengasthuis, het Heilige Geesthuis, Zwanenbroedershuis, Sint-Jacobskerk en 'Reinier van Arkel'. Deze, maar ook de 'gewone' huizen en bedrijven in deze straat staan in oktober centraal.

De startactiviteit is op zondag 2 oktober met de première van twaalf filmportretten van bewoners/ondernemers uit de Bossche Hinthamerstraat. Op zondag 30 oktober wordt de Maand van de Geschiedenis afgesloten met een gevarieerd programma, de 'Geschiedenismatinee' (voorheen 'Avond van de Geschiedenis'). De weken daartussen hopen Stadsarchief, Openbare Bibliotheek en vele andere partners via een diversiteit aan activiteiten zoals film, toneel, vertellingen, lezingen, artists in residence, exposities, een reünie en locatietheater voor elk wat wils te bieden. Het volledige programma is te vinden op de websites www.detijdreiziger.nl en <http://maand-vandegeschiedenis.innl.nl>

biblo
van
gerwen

smart printing concepts

Hoe kan ik zonder
kwaliteitsverlies toch
tijd, geld en het milieu
(be)sparen?

Smart thinking,
Creative printing.

Hoe kunnen we efficiënter drukken? Het milieu sparen? De kwaliteit en creativiteit van onze communicatiemiddelen verhogen? De massa persoonlijk benaderen, zonder daar meer voor te betalen? Welkom bij Biblo van Gerwen. Dé partij die verder denkt en werkt dan het reguliere drukwerk. Dé partner die vloeiend 'digitaal' spreekt en drukt. Het resultaat: creatieve en kwalitatief hoogwaardige printoplossingen waarmee tijd, geld, het milieu en heel veel onnodige moeite bespaard wordt. **Smart Thinking. Creative printing** noemen wij dat!

- Corporate & Specials
- Printing on Demand
- Variable Data Printing
- Mail Storage & Logistics

Zegt u het maar: wat zijn uw wensen? Wij denken graag op slimme en creatieve wijze met u mee.

Bel 073 - 594 47 44 of kijk op www.biblovangerwen.nl

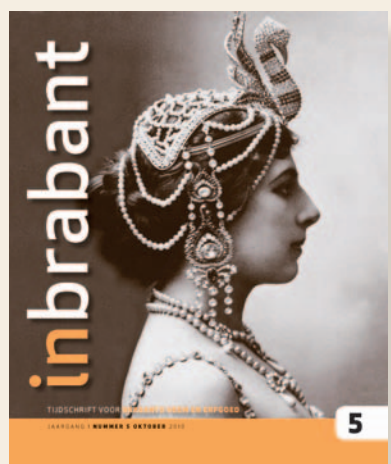
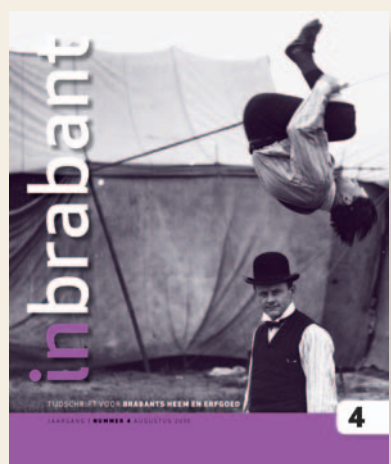
interesse?

In Brabant toont u het Brabantse erfgoed in al zijn rijkdom én rijkheid. Zes keer per jaar, volledig in kleur en op een wijze die beeldenpracht koppelt aan inhoudelijke verdieping.

Bent u nieuwsgierig naar meer *In Brabant*?

Vul dan snel onderstaande bon in.

**3 x
voor slechts
€ 10**

Ja, ik neem tot wederopzegging een abonnement op *In Brabant* en betaal na ontvangst van de factuur

- € 24 voor een jaargang van zes nummers
- € 19,50 voor een jaargang van zes nummers, want ik ben lid van de volgende bij Brabants Heem aangesloten heemkondekring:

Ja, ik neem een proefabonnement op *In Brabant* en betaal na ontvangst van de factuur

- € 10 voor drie nummers

Abonnementen kunnen ingaan in het lopende of eerstvolgende kalenderjaar. Berekening geschiedt per kalenderjaar. Wanneer opzegging de uitgever niet uiterlijk 1 december bereikt, wordt het abonnement automatisch voor het nieuwe kalenderjaar verlengd.

Wilt u een abonnement cadeau geven? Neem dan contact op met Erfgoed Brabant via tel. 073 – 615 62 62. Of kijk op www.erfgoed-brabant.nl voor meer informatie.

Naam

Adres

Postcode en woonplaats

Telefoon

Handtekening

Stuur deze bon (of een kopie ervan) in een envelop naar Erfgoed Brabant, antwoordnummer 10032, 5200 VB's-Hertogenbosch, o.v.v. Tijdschrift *In Brabant* (een postzegel is niet nodig)

Bossche Omroeper, 20 mei 1931...

enberg

Foto: Stadsarchief 's-Hertogenbosch

DE KRANT OP ZONDAG

Bossche Omroep

advertentie@bosscheomroep.nl Tel. (073) 613 51 16

Colofon

Bossche Bladen is een driemaandelijke uitgave van het Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) van de Gemeente 's-Hertogenbosch, de Cultuurhistorische vereniging 'De Boschboom' en het Noordbrabantse Museum.

Redactie

Alies Baan
Jan Buiks (eind- en beeldredactie)
Ronald Glaudemans
Ed Hoffman
René Kok
Marianne Sturm
Aart Vos (hoofd- en beeldredactie)

Vaste medewerkers

Frank Finkers
Jac.J. Luyckx
Stefan Molenaar
Jos Swanenberg

Redactieraad

Rudie van Eekert
Rolf Hage
Hans Meester
Fiona Zachariasse

Redactieadres en informatie

Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Postbus 12345
5200 GZ 's-Hertogenbosch
telefoon: (073) 615 52 95

Abonnementen

€ 18,- per jaar
Alle correspondentie over abonnementen:
Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Antwoordnummer 31
5200 WB 's-Hertogenbosch
telefoon: (073) 615 52 75
Beëindiging van het abonnement:
Schriftelijk, 1 maand voor het nieuwe kalenderjaar

Losse nummers

Via de boekhandel of Stadsarchief:
€ 5,- (excl. portokosten)

Advertenties

Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Anne-Marie Aarts-Frederix,
telefoon: (073) 615 52 95

Vormgeving en opmaak

Nika grafische vormgeving, Vught

Druk

Biblo Van Gerwen 's-Hertogenbosch

Copyright

Stadsarchief 's-Hertogenbosch, september 2011

Publicatie of overname van artikelen (geheel of gedeeltelijk) is slechts toegestaan met schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN 1389-9074

Foto omslag voorzijde

Dit jaar vieren we 200 jaar onafhankelijke rechtspraak. Tot ca. 1800 bestuurden schepenen de stad, ze stelden regels op en spraken recht. In 's-Hertogenbosch sprak de schepenbank recht in de vierschaar, achterin de hal van het stadhuis. In het stadhuis herinnert die schepenbank daar nog aan. Daarnaast verwijzen schilderijen van Theodoor van Thulden (1609-1669) die in het stadhuis hangen naar de rechtspraak. Aan de voorzijde is het schilderij *Gerechtigheid* (vrouw Justitia met zwaard en weegschaal) en de *Eendracht* (Unio met de bij elkaar gebonden pijlen) uit 1646 afgebeeld. Het hangt in de 'oude' raadzaal. De onafhankelijke rechters verrichten nu hun taak in het Paleis van Justitie in het Paleiskwartier achter het station.

Foto omslag achterzijde

Op een herfstige morgen in november 1937 stond deze man bij het belhuisje aan de kant van Engelen te wachten op de schuit van boer en veerman Somers die hem over de Dieze naar Empel zou brengen. (Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden)

Noordbrabants
Museum 's-Hertogenbosch

's-Hertogenbosch

